

ЯКІВ САВЧЕНКО

Життя мускулясте.

(З приводу двох книжок)

I

Майже одночасно вийшли з друку дві книжки художньої прози: О. Копиленка—«Буйний Хміль» і О. Слісаренка—«Сотні тисяч сил».

О. Копиленко дебютує вперше, більшою збіркою прозаїчних творів, тільки, так-би мовити, вступає в українську літературу.

О. Слісаренко—виступає, як прозаїк, також уперше, але має за собою десятиріччя літературної роботи виключно в галузі поезії.

Перший виріс і формувався, яко письменник в умовах революційної боротьби. Дуже можливо і, мабуть напевне, був її активний учасник. Другий—представник попередньої літературної генерації, формувався в умовах глухої реакції, ріс на руїнах українського громадського життя, вступив у письменство наше,—з таких причин—під знаком песимізму, втоми зневір'я, приймаючи й конструюючи життя в символістично—містичних схемах. Після символістичного етапу в своїй поетичній творчості—він через футуризм—панфутуризм (формально ці явища одної категорії, але протилежні соціальними установками) дійшов до комункуляторської культури, на її ґрунті «перезброївся й реорганізувався», витрусив рештки, неприродного для соціально-здорової людини, символізму. В наслідок цих криз, етапів і боротьби—маємо книжку «Сотні тисяч сил», що становлять ще новий етап у—розвиткові творчих можливостей цього письменника.

Ці факти зовнішні й внутрішні,—що-до соціального оточення, попереднього зв'язку з певними літературними й громадськими світоглядами й традиціями,—різко поділяють цих письменників на два самостійні окремі явища й через те «Буйного Хмеля» і «Сотні тисяч сил» не можна класти в одну площину й цінувати ці твори, як факти однієї категорії, бо вони мають більше протилежного, ніж спільного вони різні формою, тоном темами, патосом, різні в способах приймання дійсності, в глибині й масштабах охоплення її.

Спільне-ж у них—одне: ідеологічні установки й особливо—виразна й тверда волювистість їх (установок). Тільки під цим поглядом і можна провести близьку паралель між двома названими книжками.

II

Для Копиленкової книжки трудно придумати влучнішу назву, ніж «Буйний Хміль», бо, дійсно, життя, що розгорнув письменник, буйне й п'яне своїми м'язами, силою, боротьбою, хмільне воно своєю молодістю, волею й колосальною енергією. Очевидно, що й сам автор у-край насичений

цими буянням й радістю,—він не може та, мабуть, і нехоче витверезитись од такого солодкого напою.

Це—оснівний тон, що ним пройнято всю книжку. У цьому Копиленко послідовний до кінця. Ні на хвилину не спадає ця радість, а іноді вона доходить до міцного біологічного тону.

Навіть, коли автор розповідає про божевільну бабу, що доживає в безум'ї останніх днів, чи про офіцера Вахомського, дегенерата-морфініста, або про Макогона—огидну пародію на людину, що з'їхала з глузду на 4-му Універсалі Центр. Ради,—на всьому пульсує, бодай хоч відгуком, життя.

Персонажі «Буйного Хмелю» рідко заявляють про свою радість в прямій формі, але те, що вони взагалі кажуть, думають чи мріють, навіть те, чим і як вони мучаться,—виявлено надзвичайно м'язисто й повнокровно. Та воно й зрозуміло: життя «Буйного Хмелю»—це життя степу, тучного чорнозему, костистого селянства, що сотнями років дрімало, зберігаючи свої велетенські сили. І от тепер вони, нарешті, вибухли, розлились у стихію, в повіль, із потенції перешли в соціальну акцію.

Звідси й повнокровність, і радість і буйний хміль. Копиленко—частка цих сил. Він, мабуть, найбільше «п'яний» із нових наших белетристів. Про нього можна сказати слова одного персонажу «Буйного Хмелю»:

— «Ну й —хорошо-ж. А вони не дають роботать—(добровольці. Гаврило, люблю я дерево всяке, люблю, коли пахне, люблю коли бугай водяний кричить... Люблю їд्री його кору»...

Центральне місце в книжці Копиленковій займає повість «Буйний Хміль» (хоча автор скромно називає її—«тема до повісти»). Сюжетом вона не нова: боротьба селян—повстанців із загонами добровольців. Такий сюжет, до певної міри, став уже за стереотип, що на ньому пробують своїх сил теперішні молоді белетристи. Але він може набрати особливо значного характеру в залежності від того, як його трактувати.

У цьому моменті Копиленко, здається, має безперечну перевагу перед іншими.

У нього не просто фабульне поєднання «голих» епізодів боротьби, не схема подій, освітлених під певним кутом зору звичайний трафарет:—нікчемні, п'яні білогвардійці, дуже свідомі повстанці, завзяті герої, що до-щенту трощать боягузів—контр-революціонерів, плюс до цього—лозунгова фразеологія, агітаційна декламація, а іноді навіть «Інтернаціонал». Копиленко в найменшій мірі не має цих прикмет. Передусім, він мислить соціальну боротьбу, як грандіозну епопею, як остаточну зустріч двох світів, двох епох: це вже не епізод і не і не низка епізодів, зумовлених якимось випадковими причинами. У Копиленка це—глибочезний історичний процес, що виявляє в собі всю суму соціально-класових, побутових, психологічних і культурних чинників обох світів, обох, смертельно ворожих, сил.

У такому плані автор відчуває й конструє боротьбу. Звідси в нього—героїзація й романтика її, звідси—тон епопеї, напружений,—у внутрішній динаміці соціальних чинників,—патос, звідси-ж,—на широкому полотні,—синтез того процесу.

У «Буйному Хмелі»—є персонажі, але немає індивідуальностей: вони автором дані в аспекті масової психології, масової емоції соціальної і, нарешті, масового революційного чину.

І Гаврило, що організовує села для повстання, а потім ним керує, і Антін, і Сergyога, і навіть німецький дід Свирид усі вони самі собою не чітко обкреслені індивідуальності, що своїми якимось особливими ознаками виступають над селянською масою, а лише активніші показники одного великого соціального комплексу, його світоприймання, його побуту, його своєрідної філософії, того, що ми можемо назвати селянською стихією чи в тіснішому розумінні—народом. Дійсно, в тому, глибоко людському, що властиве персонажам «Буйного Хмелю» ми виразно відчуваємо пульсацію найглибших закутків свідомості народу, його важку й дебелу ходу, його чорноземну силу. «Буйний Хміль»—це не чорнозем, «що підвівся й дивиться», це—чорнозем, що почав промовляти, діти, що захмелів від буяння своїх сил.

При цьому всьому—персонажі в «Буйному Хмелі»—не алегорії, не мертві схеми. Вони міцно зв'язані з масою, з землею, обдаровані автором соковитим, пружнястим життям. Художньо автор їх виправдав, шляхом хиб не пішов. У цьому моменті—Копиленко виявив себе зрівноваженим вдумливим майстром.

Щоб зрозуміти той оснівний тон і план, що в них трактується «Буйний Хміль» мушу навести більший уривок із вступу:

«У Басукайському лісі пахне свіжим солодким листом, полинем, соковитою прорістю на багнищі, коло вільхи та верболозу. Пахне забутою предковічністю—далеким запорозьким диким полем. Басукайський ліс на північ, за багнище й трясовину—трясовина-ж глибока, як незабутні згадки про далеке, що до себе манить.

У глибині у трясовину десь дивиться, в зелену прорість шум поринає. Глибока блискуча, як блискуча, як емаль, небесна заводь холодна розлилася в тиші, спить. Сонце скотиться до берега заводи—умирає в крові на ніч.

Очі—трясовина, волосся м'яке—тирса у червні, по цілині, що залишилася на могилах давніх, не заораних; на рівчачах—тирса. Солодкі трави й п'яний дух. Кожен листочок на куцику соковитий і вимережений—радість. Це—радість колишня, далека. Колись дике поле й розгульний вітер і од дикого поля, від прадіда до діда, від діда до батька й до сина—зашкарублі шкарубкі долоні, мов осіння стерня й міцні ноги, щоб гнати гони з косою.

Це цілина—предковічна селянська істота, в міцних ногах, в шкарубких долонях, що гнала пуди хліба кудись по залізничі панській, а залізничі на чумацькі шляхи сіли. Так колись сіли пани на вільну землю дикого поля...»

Копиленко—глибоко відчиває романтику предковічної цілини, дикого поля, степів, де колись гайсала татарщина, де панські збройні наїзди заливали селянською кров'ю цю цілину й буйну тирсу. Натхненню він розповідає про це, хмеліє від пахучого духу цієї степової романтики. Усю повість витримано в такому згущеному тоні й настрої.

Розгортаючи епізоди боротьби повстанців із білогвардійськими загонами—автор оздоблює їх соковитим степовим колоритом, насичує лірикою, а іноді—лірично-філософськими узагальненнями. Фабула повісти, ув'язка епізодів і ситуацій рухаються поволі, як важкі брили. На кожному кроці ліричні відступи, побутові малюнки, психологічні шкіци. Автор, так би мовити, глибоко заорюючи, намагається втягти в дію степ, незайману

лісову тишу, багнища й трясовину, нагамається зрушити застиглу в століттях дику цілину степових просторів.

На цьому тлі і в такому оточенні персонажі «Буйного Хмелю» виступають кремезними, здоровими постатями: Пройняті вони чисто звіриною любов'ю до землі. Земля—це альфа й омега їхнього світогляду; пристрастю, глибокими почуттями, пантеїстичною силою вона їх сповнює.

Щоб не робили ці люди, щоб вони не думали—на всьому печать землі—буйної, плодючої, солодкої. Автор на сотні варіантів віспівує землю: як вона пахне, як вона дихає, як вона спить. Земля у Копиленка живе також, як і мужик, любить мужика:

«Свого земля знає, свому земля не зрадить, знає земля, чиї ноги її стоптали, чия кров за неї, в ній...»

Зовсім природно, що дія у Копиленка ні на хвилину не одривається од землі, од степу, од лісу й вітру. Усе живе разом, усе разом рухається, все приймає участь у мужицьких надіях, горі, боротьбі, в радості й смерті. Зовсім також природно й те, що у Копиленка соціальне тло боротьби, густо насичено образами й описами природи. Окремі епізоди, сцени, діалоги, і навіть характеристика персонажів дані автором на тлі, або в супроводі ліричних описів природи. Це в нього звучить дуже часто, як рефрен.

«Над Семеновим хутором увечері шедестіло осокою, чіплялись віти за стріху, одна за одну. Трава вже вогка лежала й не чіплялася за ноги, чекала, як з-за лісу виповзла невідома велика зірка».

Автор іноді спиняє дію й починає перев'язувати її цим рефреном. Ставлячи в умови діалогу двох чи трьох персонажів, Копиленко обов'язково схаактеризує їх,—по-за засобами діалогу,—ще й вводом образів природи.

— «Стріпнувся, як кущ, Антон. Гострі, як тернові колючки, очі.

«Як шовкова трава волосся у Соньки, коли Антон рукою гладить, очі—сірі гуси у вирій, пухнаті вії».

Закінчуючи діалог, автор обов'язково оформить його тими-ж образами природи.

— «І синій-синій вечір, вогкий вітер. З річки цвіркуни. Десь зорі билися в глибині й поринали глибше й виривалися на волю».

Треба сказати, що елементи природи в повісті, не хаотично виникають, вони завше мають композиційне значіння. Найбільш характерний прийом у Копиленка цією стороною такий: певну систему епізодів, чи самостійну частину фабули автор обов'язково починає ліричним вступом, збудованим на образах,—іноді згущенно-імпресіоністичних,—природи. Так само й закінчує. При чому завше це закінчення має характер лірично-філософського узагальнення пройденої дії, епізодів, ситуацій.

От зразок такого закінчення:

«А далі на ранок, на обрії нашої бунтарської повстанської країни сходило сонце, захопило ніч, заплутало її проміннями й одкинуло ніч за річку, за ліс. Бунтарський каганцевий край, бунтарські сбідрані села—звір дикий, бунтарський шлях, запорізька розхристана воля».

Іноді такий рефрен має у Копиленка характер контрастного образу до попередньої дії:

«А небо синє-синє холодно-метальова, як загартований, гостро нагостренний клинок, звисало байдуже».

Копиленко дуже щедрий художник. Часом ця щедрість доходить до марнотратства. Він старанно описує найменшу дрібничку, нічого не помине. Опише докладно хату, де дія діється, опише вичерпливо персонажа, його одержу, постать, рухи, голос. Опише все, що оточує людей, дію, нічого не забуде.

Навіть, як хтось когось убиває—автор і тут вичерпливий подає матеріал:

«Черкнула повітря рука з револьвером, з горлянки—дикий вигук і злякані очі—полковник не встиг договорити—перший, другий, третій постріл. Клапті одвірка полетіли, цурупалками кинуло на полковника, він упав і виповз за двері. Збігалися зо всіх боків, варта оточила будинок, біля дверей кілька душ озброєних...»

Взагалі Копиленко вводить в дію все, що так або инакше зв'язане з нею—чи місцем, чи спогадами, чи якими-небудь асоціаціями. Часто він перевантажує дію дрібницями, зайвими, розтягнутими описами.

Коли-б підійти до оцінки «Буйного Хмелю» з вимогами строгої техніки слова, композиції, економії в матеріалі, доцільності його розпланування,—можна було-б чимало зробити авторові закидів з цього боку.

Найголовніше це те—що автор занадто вже загромаджує композицію довжелезними описами другорядних явищ, фактів, моментів, великими ліричними відступами, або ліричними «наступами», не економить слова, часто дає його в тавтологічному образному значінні, розбиває композиційну цілість великою зайвиною ліричними «увертюр». Копиленко, так-би мовити, не розповідає, а «співає свою повість», він ще не прозаїк в тісному розумінні, а стихійний поет, що ще не дисциплінував себе в прийомах і в матеріалі.

І от усі ці хиби все-ж таки не справляють прикрого вражіння. Цим ми зовсім не хочемо пом'якшити висновків.

Технічно-композиційні огріхи «Буйного Хмелю», у великій мірі, мають собі виправдання. Усю повість задумав і виконав автор, як ми вже говорили, в плані епоєї. Автор розповідає не про людину й окремих епізод, а про «людину-масу» й цілу добу. І хоч у відношенні часу ця доба коротка, вона, проте, насичена драматизмом соціальної колізії на ґрунті боротьби двох ворожих класових світоглядів. Це значить, що автор мусив брати під увагу й висвітлювати не тільки безпосередній привід до боротьби між революційним селянством і поміщицькими загонами, а—всю суму своєрідних психологічних і соціально-побутових чинників і обставин, що діяли й формували бунтарську стихію в певному напрямку, повинен був виявити її, як результат цих причин, показати глибокий і органічний зв'язок її з землею.

Тільки на такому тлі міг автор дати в ширшій синтезі революційну селянську масу, її відношення до соціальних явищ, її загальну філософію, щоб-то показати все обличчя доби. Так Копиленко й зробив. І звідси в нього повільнений хід повісті, важкувате, а иноді загальмоване психологічними й ліричними картинками, розгортання дії, а також—певне обтяження й порушення цілості композиції побічними, з формального погляду, моментами.

Очевидно, Копиленко й сам свідомий цього, бо-ж одразу видно з повісті, що всю творчу увагу він зосереджував на тому, щоб не поминути ні одної дрібниці, що могли-б краще й повніше виявити увесь

внутрішній комплекс доби, тих сил, що змагаються, тих чинників, що впливають на характер боротьби. Тут він педант, статистик, тонкий оператор. Усе бачить, нічого не забуде. От він, приміром, змальовує в особі Вахомського, ватажка білогвардійського загону, дегенеративну психологію й класову ненависть денікінщини до революційного селянства, до більшовизму:

«Очі кудись вдаль, очі слизькі. Кулак підвівся знову, вдарив по столі, по тому місці, де Загуляївка.

— А — гах!

Підніс хутко, по-дитячому руку до рта, отерпла аж, так ударив. Він покаже їм, о він їм... погроза застряла в горлянці, тільки ще холодніше й гостріше в очах. Рука на мапу впала, закрила пів губернії з межами, лісами, з економіями, з волами, каганцями, відьмами, бунтарями.

... У голові, в мозкові, в кожному м'язі, в кожному нервові—давило, перекочувалося важко. Змішались переплутались: Росія, вошиві мужики, сірі очі Соньки, шансонетка співачка Корайль, дні, хвилини, допити, розстріли. Під самі очі лізла єврейка зі сплутаними пасмами, що в цьому-ж місті зарубав, що просила за своїх дітей, закривала їх, а він для розваги зрубав голови обом дітям».

Чим не психологічна статистика? Але вона дана в чималому напруженні, вона яскраво показує всю гнилизну, нікчемність, сліпу лютість, соціально-класову виродженість денікінщини. Таких малюнків у Копиленка аж надто не тільки в повісті «Буйний Хміль», а й у всіх його оповіданнях, що є в цій книжці. З формального боку вони хаотизують будову твору, загромождають її. Проте автор з притиском акцентує їх, маючи на оці одну мету: показати добу в вичерпливому соціально-побутовому й психологічному аспекті.

«Людина-маса» — та революційна бунтарська селянська стихія— в «Буйному Хмелі»,—надзвичайно кремезна, ціла своєю волею до життя, насичена емоційним буянням, пройнята великою біологічною потужністю. Чи йдуть мужики на бій з білогвардійцями, чи вбивають шпика-провокатора, чи, нарешті, п'ють самогон, або ховаються в лісах, покинувши село й господарство, від білих загонів—усе діється під знаком життєрадісного, бадьорого сприймання, міцної волевої психології, здорового реагування на події.

У «Буйному Хмелі» немає скигління, застиглого безпорадного горя, одчаю, а є цілина, м'язистість, вольовість. Є свідомість неодмінності й неминучості боротьби, але вона певна своєї перемоги, своїх сил.

Копиленко любить здорових людей. Власне він тільки їх і бачить, на них він тільки й спинає свою увагу. Навіть, коли змальовує бандита («Іменем українського народу») чи жулика-спекулянта («Сальто мортале») передусім виступають риси сили, зручності, любови до життя, відваги.

Ця найхарактерніша риса Копиленкова відчувається не тільки на живих людях, що він їх показує нам, чи то в соціальній боротьбі, чи в обстановці побуту, відчуті її можна також і на описах природи, на ліриці, на способах будови образу.

Смерки, ночі, осінь, літо—все у Копиленка налите силою й радістю. Навіть, коли він описує сірі мутні дні, він і тут собі не зрадить, не забуде про радість.

«Дні, як мутний час з підробок у брудній шклянці—мутні й ковзкі в них клоччя, корінці осідають на дно волохатою вагою, намулом. А ще дні бувають прозорі, смаковиті, як цвіт липи й липнева згага в спеку літньої ночі».

Звідси, з усієї філософії письменника, з його активного й напруженого приймання життя зовсім природно випливає й те, що він не розуміє, не може зрозуміти, для чого живуть ті люди, що стоять по-за боротьбою, люди без волі, без змагань. Не розуміють цього й його персонажі—завше активні, завше міцні.

Для чого живе.—

«Ота Ріда, що за стіною—тонконога, на високих каблучках, з дитячими рисами, кучерява... Для чого?»

Коли—

«Кожен момент—безодня, кожен момент, здається, прожив століття, пережив своїх попередників, пролетів цілі небесні простори і тільки зараз помітив, що живеш, що оці будинки з живими віями, бонями, і дзвін, і плакат—це-ж воно життя. Так наївно не помічали його раніш... А все-таки навіть живе Ріда з тонкими ногами?» («У ніч»).

І до чого-б Копиленко не підійшов, він скрізь побачить творчий процес життя, все в нього оплоднено волею й активністю, пристрасстю й любов'ю до живого й до сильного. Усе у Капиленка живе повно й «смачно». Навіть, коли голодує хтось—то також «смачно».

І справа тут, розуміється не тільки в тому, що сам письменник здорова людина. Це факт приватний, хоча й важливий. Генезу цієї оснвної творчої вдачі передусім треба шукати в динаміці й активності самої нашої епохи й тих нових соціальних сил, що її творять. Копиленко—з коріннями, усім еством у цій епосі. І поскільки він творча людина—він у першу чергу виявляє, синтезує й одзначає своєю творчістю те, що найбільше характерне для нашої доби:—твердих, цілинних людей велику активність їх у будівництві життя, велику, не роз'ятрєну рефлексами радість від колосальної соціальної єдності й волі.

Підсумовуючи, можна коротко так сказати: в особі Копиленка маємо значного письменника з ширшим світоглядом, проїнятим перед усім великою соціальною активністю, органічно вирослим на ґрунті революційної боротьби.

Письменник має глибшу спостережливість художника, йому властиві безперечні данні на серйозного майстра, з виразним нахилом до широкої синтези явищ і процесів соціального порядку. Що-ж торкається хиб у формальному відношенні—то це зовсім нормальне явище для письменника, що лише росте й формується.

До речи було-б ще тут згадати про впливи на Копиленка, яко письменника. Здається, найвиразніше можна відчути Хвильового: в імпресіоністичній манері подачі слова, у ліричних відступах, у лірично-описових рефренах, у деякій хаотичності композиції,—але й тільки. Ці впливи на творчість Копиленка не мають ознак наслідування: для Копиленка це природний процес збагачення досвідом технічно-художньої культури. Поскільки-ж у Копиленка характер і тонус сприймання дійсності інший, ніж у Хвильового (активніший, безпосередніший і емоціональніший)—можна стверджувати, що він, як явище, в самій основі своїй, стоїть по-за творчо-художніми рямцями Хвильового.

III

Слісаренкові «Сто тисяч сил»—невеличка збірка оповідань, написаних автором 1924 року. Її доводиться одзначувати, як позитивне явище в нашій художній прозі перш за все через те, що вона становить собою своєрідну формальну манеру не властиву зовсім нашій революційній белетристиці, а по-друге—що автор її є Слісаренко. Слісаренко—поет-символіст, Слісаренко—футурист-панфутурист—це все загально-відомі етапи його творчого шляху, етапи, що мимоволі спонукують до певних висновків у розумінні дальших перспектив його письменницької роботи.

І раптом—новий Слісаренко, прозаїк, що абсолютно не має нічого спільного з своєю попередньою письменницькою культурою, з тим світоглядом і світовідчужанням, що ми знали з його збірок поезій «На березі Кастальському» і «Поєми». Під цим поглядом «Сотні тисяч сил» дуже показний факт для Слісаренка. Він свідчить, що письменник остаточно вийшов за межі непевних експериментів, шукань і хитань, а твердо ступив на шлях досягної творчості, виразної своїми ідеологічними якостями, вдосконаленої технічно.

І хоч таке твердження могло-б згучати не дуже переконуючи, бо-ж спирається воно на першу спробу Слісаренкової роботи в галузі прози, але сама робота остільки закінчена й остільки ясно показує найголовніші ідеологічні й формальні принципи її, що не може бути будь-яких сумнівів. Принаймні, немає жодних сумнівів що-до тих загальних рямок, у яких Слісаренко буде виявляти себе, яко прозаїк.

Насамперед треба сказати, що Слісаренко мабуть єдиний поки-що прозаїк,—у тісному розумінні цього слова,—в нашому революційному письменстві. Хвильовий, Копиленко, Косинка, Підмогильний, Головка, Шкурпій і інші,—коли їх оцінювати з точки погляду конструювання образу, епітету організації й монтажу слова, а також—дії, ув'язки епізодів і цілої композиції,—всі в значній мірі, а дехто—у виключній—поети. Твори їх перевантажені психологією, лірикою, поетичними описами природи, сцени й епізоди перевиті й оздоблені емоціональними образами, густо насичені епітетами поетичного словаря.

У декого (у Хвильового, Косинки, Копиленка) навіть можна прозову ритмику вкласти в рямці віршованої, цеб-то зробити з прози—вірші.

Всього цього у Слісаренка зовсім немає. Він—тільки прозаїк. Слово його—буденне, звичайне. Поетичного образу чи порівняння—не найдеш. Епітету, щоб щось чи когось прикрашав—також. Лірики, психологізму—ні на йоту. Слово в нього надзвичайно економне, воно використовується тільки в строго-композиційному плані, цілковито підпорядковане завданням обкреслення фабули оповідання. По-за цим слово не має самостійного значіння. Але в межах оповідання воно остільки змонтоване, що коли викинеш хоч де-кілька слів, оповідання одразу-ж розсипається.

Уся книжка Слісаренка є, безумовно, дуже інтересна спроба дати оповідання виключно в плані фабульного розгортання сюжету. Слісаренко передусім—оповідач, «фабуліст». Найбільшу увагу він зосереджує на цьому моменті. А звідси—вибивають й специфічні прийоми його майстерности. Він ніколи не загромаджує фабули зайвими епізодами, бере тільки їх дватри, міцно зв'язує, становить їх в тісну причинову залежність, доводить фабулу до свого логічного кінця.

Характерне для Слісаренка також і те, що до оповідання він підходить одразу, без жадних вступів, веде його в швидкому темпі, до найбільшої міри уникає описовості.

От зразок того, як Слісаренко починає оповідання:

«Тобі доводилось бачити, як некрасиве лице раптом загорається якоюсь внутрішньою силою, якимсь сяйвом?

— Огнем,—поправив Кельмер.

— Ну, огнем й стає прекрасне. Або запевний боягуза стає сміливий, відважний, або навпаки, уславлена хоробрістю людина лякається якоїсь дурниці, болонки, наприклад, або миші...

— Буває,—промимрив Кельмер» («Випадкова сміливість»).

Або ще:

«Постій тут, а як хто йтиме—свисни й тікай на п'ятий квартал... Ми там будем.

Батага хлопців, з Хведькою Круглим на чолі, подалася до лісу, а Павлушка Голярий сів на пенька за кущем і задивився в бік села. («В болотах»).

Так само характерно й закінчує Слісаренко свої оповідання:

«Яшка тепер зник з обрію. Його ім'я не друкують гезети на першій сторінці великими літерами й не друкуватимуть певне, бо героїчна епоха революції минула, а героїзму самого Яшки не вистачить, щоб постійно сяяти зорею на історичному небі.

Проте ім'я Яшки Перця викарбовано на «скрижальях» під рубрикою «Запалівська історія», а мене, дійсного творця тієї історії, ніхто не згадає («Запалівська історія»).

І так скрізь: виключно фабула, виключно пригоди людей. Навіть, коли Слісаренко розповідає про історію панської собачки «Зізі»—то й тут він насичує її фабулою.

Часто й густо фабула Слісаренкових оповідань—парадоксальна.

«Є у світі багато багато непомітних людей, імен яких—історія не записує на свої скрижалі». Для цього потребувався-б занадто великий штат істориків.

Сидить собі людина й нічого не відає, а сліпий випадок пристібає їй ім'я, як гудзика до якоїсь «історії».

У такому ділі немає чого говорити про героїзм або геніяльність особи. І діамантовим і шкіряним гудзиком можна з однаковим поспіхом застібнутись, аби до діла він був пришитий» («Запалівська історія»).

Парадоксальність, як прийом, уживається здебільшого для чіткішого загострення фабули, але вона річ дуже небезпечна для недосвідченого майстра: перший крок од неї до штучності й манірності, а то й—анекдоти. Слісаренко цього кроку не зробив. Хоча в деяких оповіданнях («Два пістони Кухарчука», «Пригоди Сидора Петровича») можна відчутти небезпеку даною стороною. Парадоксальність особливо прикра тоді, коли за допомогою неї будується дріб'язкову фабулу. На жаль, у Слісаренка такий момент є: в його збірці двоє чи троє оповідань виникли як раз із дріб'язкового епізоду. Ліпше було-б для письменника, коли-б він облишив їх і не брав об'єктом творчої роботи. На них легко зманірувати й розпопрошити свої сили.

Своєрідний Слісаренко також і в розумінні того оснiвного тону, що ним пройняте оповідання; це тон легкої, добродушної іронії, схованої

посмішки, іноді доброго гумору. Тільки двоє оповідань (до речі—з найкращих)—«Крючковар» і «У болотах» вірізняються в цьому відношенні.

Розповідає Слісаренко надзвичайно спокійно, діловито і якимось легко, невимушено. Характерна риса: оповідання веде він здебільшого од першої особи, але самого автора не бачиш за нею, не відчуваєш його. Він ніби стоїть десь збоку. Тут дає про себе знати значна технічна вправність Слісаренка, що часом («Закопанська історія», «Сотні тисяч сил») просто таки підноситься до бездоганної майстерності. Взагалі, оповідання Слісаренкові одразу притягують увагу своєю технічною удосконаленістю.

З того, що оповідання пройняті тоном іронії, просякнуті дотепами, часом дуже влучними, а разом із тим, якоюсь особливою спокійною, навіть сухуватою об'єктивністю, що за нею ніяк не намагаєш пульсу самого автора,—зовсім не можна робити будь-яких висновків у розумінні ідеологічної неутральності письменника.

Ні, оповідання його під цим поглядом, не неутральні, епізоди, покладені в основу їх—не так собі просто «перші—ліпші»; люди в них також не «просто якісь люди». Тут художник має чіткий соціальний критерій. Справа тільки в тому, що письменник, як тактовний і вдумливий художник, не доводить цього критерію до голої тенденції, не декларує про нього (наші молодші поети й белетристи подекуди часто зловживають декламаційним хистом) але разом із цим яскраво й виразно виявляє його. Досягає цього автор дуже простим способом: він не описує людини, а показує, становить її в ту чи іншу ситуацію, де вона може найкраще виявити себе, й примушує її говорити за себе. Але так поставити і так примусити, що персонаж викриє найосновніше, найхарактерніше. Од себе автор додає дуже мало й дуже рідко.

Читаць ніколи не помилисться, з ким він має до діла.

У цьому головний прийом письменника, в розумінні виявлення своєї ідеологічної установки.

Для прикладу візьмемо найбільш характерне, з цього погляду, оповідання «Сто тисяч кінських сил». Якийсь професор (автор називає його прізвиськом—Шахринський—це перший натяк. Між рядками автор, так між іншим, додає, що цей професор ніби був у якомусь уряді,—чи то на Лубенщині чи то на Херсонщині—якимсь міністром,—другий і вже виразний натяк). Підчас горожанської війни захопився ідеєю використати природні багатства України. Виникає в нього «геніальний» план: закласти в гущавині болот і лісів технікум, електрифікувати цілий район, провести залізницю, телеграф і т. и. Словом, дістати «сто тисяч кінських сил». Влада дає йому мандат на цю сміливу операцію спритного професора. Професор розпочинає роботу, набирає студентів із дезертирів, «втирає очки» владі й т. п. З самого початку читаць бачить, що це грандіозне шахрайство, що той професор личкується лише під радянську владу, а по суті—спекулянт і авантюрист. Автор нічого про це не пише. Автор не викриває професора, не характеризує його, як мошенника. Взагалі автор не промовляє. Він тільки будує оповідання. І те, як він його будує—показує, що письменник мав на увазі тверту й ясну ідеологічну установку.

А буде так: зовсім серйозно познайомить читаць з фантастичними планами професора (у читаць виникає підозріння—чи не шахрайство?), познайомить його з підозрілими студентами технікуму (у читаць

підозріння оформлюється: професор мошенник, обдурює радвладу), приму- сить професора розбалакатись, зверне увагу читача на в'юнку заклопо- танність професора, підкреслить зайву метушливість його (читач уже певний: от бестія, ловко наживає собі ім'я радянського діяча).

А загалом автор од себе «ні парі з уст», а оповідання справило те вражіння, довело читача до тої ідеологічної цілі, що її тільки й мав на увазі оповідач.

«Сто тисяч сил» без перебільшення блискуче оповідання: міцною композицією, глибокою іронією, дотепним діалогом, яскравим оформленням персонажів.

У Копиленка—ми бачили,—здебільшого люди виступають од маси, вони виявлені через масову психологію, емоцію, поставлені в умови побуту, властивого масі.

У Слісаренка—персонажі окремі, індивідуалізовані люди, що про них довідуєшся тільки в межах тої ситуації, в якій вони опиняються. Автор скупий на ремарки. Але він завше виявить у них те характерніше й ти- пове в соціально-побутовою стороною, що дає можливість встановити приналежність їх до певного соціального коріння. Автор зовсім не ціка- виться тим, чим були ці люди раніше, принаймні він про це мовчить. Він лише розкаже, що вони являють собою тепер, у данній обстановці, коротко двома—трьома словами пояснивши, як ці люди попали в дану ситуацію. І тільки з певного моменту чи факту починають вони діяти, жити— і знову ж такі лише в строгих рямцях фабули. По-за нею вже не можна їх уявити. Коли у Копиленка людей бачиш у соціальному процесі з усіма ознаками змісту його, то у Слісаренка—люди, так-би мовити, в короткому епізоді,—смішному або трагічному—переважно смішному. У Копиленка люди великої соціальної акції, волі, патосу, у Слісаренка, виступаючи по- за масою, окремо—вони невиразні під цим поглядом. Патос їх десь гли- бoko схований, внутрішній комплекс їх тільки иноді дає себе відчувати, але й то дуже заглушено. Слісаренко ніколи не дає аналізу психіки своїх персонажів, він одразу встановлює лише центральний імпульс її, що вже з нього можна тільки довідуватись про психологічне зафарблення тих людей. Це не вузькість письменницька, не брак художніх засобів, а ху- дожня економність, стриманність. Та це й зрозуміло: Слісаренко додер- жується тільки тої художньої пропорції, якої потрібно в залежності від даної фабульної ситуації—вони достойні її, вони не більші й не менші за неї. Письменник завше залишає для читача лише один критерій: оці- нюйте людину не за моїми словами, а з того, в якій обстановці вона діє, що вона робить у данному епізоді.

З художнього боку—це вірний прийом. От, приміром Яшка Перець, випадковий ватажок повстанців проти бандитських загонів. З самого факту, що він став на чолі повстання, що він бореться іменно з бандитами без жодної допомоги з боку,—одразу бачиш людину од революції, людину соціально-організовану, з твєрдими класовими інстинктами. Автор не кон- статує цього, але дія стверджує тільки такі висновки.

А ось «побут» кількох бандитів в лісах. Як вони опинились в бан- дитах, автор не дає ні одного натяку. Що це за люди—так само. Лише вказівка, що вони селянського походження. Але, як ці люди приймають окремі явища, як реагують на дрібненькі соціальні факти—в процесі роз- гортання дії,—так само вставляє соціальну природу цих людей: це—

одламки од соціального колективу підчас горожанської боротьби, це—анархистично-злочинні елементи, що через горожанську боротьбу вийшли по-за межі соціальної дисципліни. Так само в чудесному оповіданні «Випадкова сміливість», на оригінальній фабульній канві—бачиш усю соціальну основу персонажів оповідання. Автор і тут од себе нічого не додає, але він свідчить, вказує фактами, хирактером епізодів, поведінкою людей у той час, коли відбуваються ці епізоди.

Такий спосіб—основний художній прийом у майстерності Слісаренка. Він ні виправдує, ні обвинувачує тенденційно людини. Люди в його оповіданнях самі себе або виправдують, або обвинувачують, дають собі ту чи іншу громадську характеристику. Цього досягає автор виключно засобами відповідного висвітлення, розміщення й пов'язання фабули.

Треба ще згадати про те спільне, що властиве майже всім персонажам у Слісаренкових оповіданнях. Це спільне—вольовість їх. І більші й менші люди, комічні або трагікомічні,—але всі вони з волею до життя, до боротьби за нього. Вони не мріють, не сумують, не розслаблюють себе «філософією», а діють, виявляють акцію.

Це люди нашого часу, нашої доби, незалежно від того, чи позитивні вони соціально, чи негативні, чи чесні, чи шахраї.

Короткі висновки. Слісаренкова книжка по-перше свідчить, що він ступив на новий щабель розвитку, визначаючи себе, як безперечного майстра, з своєрідними художніми прийомами, з доброю технічною культурою. Оповідання дають певні підстави думати, що Слісаренко зможе досягти значних художніх наслідків, яко белетрист. Його творчі можливості далеко не вичерпані першою книжкою оповідань, навпаки—тільки показують малу частину їх.

До-речи. Звичайно, завше роблять паралелі. На нашу думку, в українському революційному письменстві трудно порівняти Слісаренка з кимсь, у розумінні спільности чи наближенности, в технічно-формальних прийомах. Хіба що, але й то умовно, близький Слісаренкові Яків Качура. Правдивішу аналогію можна зробити з другим, не нашим письменником,—з О. Генрі. Можна—навіть припустити, що Слісаренко, вважаючи О. Генрі за зразкового оповідача, використав де-що з формальної культури останнього.

Коли він це зробив—добре зробив.

Ю. ЦИГАНЕНКО

Творчість Панаса Мирного в листуваннях сучасників.*)

I

Певна річ, що кожний письменник є син свого часу, своєї епохи. Отже, досліджуючи творчість письменника, мусимо передусім звернути увагу на те соціальне оточення, що з нього вийшов письменник, на оточення, що в ньому довелося йому жити й працювати—це все дасть певні вказівки, як розв'язати питання, що зв'язується з особою автора. Художній-же твір становить продукт авторської творчості. Коли так стоїть справа, то ті соціальні обставини, що в них пробуває письменник, діють і на твір, що йде з-під його пера.

Та по-за всіма цими впливами соціального життя, можемо подібати цілу низку інших факторів, що діють певним робом на автора, ставлять його в певні рямці. Сюди доведеться припасувати природні нахили письменника, його талановитість, уміння об'єктивувати продукти свого образного мислення. А крім цього велику роль що до напрямку творчості відіграє та критика, що підносить і свій голос, коли з'являються твори письменника. І не один письменник мабуть замислювався, не знаючись й не почувавшись на своїх силах, як приміром, це ми бачимо в Коцюбинського 1): «Признаюся по щирості—літературний хробак хоч і точить мене, а часто густо насувається питання: на віщо? Чи буде що з моєї праці? Важко працювати без критики, не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги, трудно йти у темряві, напощаки, не відаючи що даєш: зерно чи полу?» 2). І мабуть не в одного лише Коцюбинського повставало оте питання «що даєш: зерно чи полу?» А коли так, то безумовно відгуки критики мають величезний вплив на процес дальшої роботи письменника.

І справді, іноді дивуєшся, коли звертаєш увагу на життя письменника, коли аналізуєш його матеріальні обставини, як тая людина втрималася на певній позиції літературної ниви, як тягар життя не вплинув на неї й не поглинувши тих ноток душі, що змогли все-ж, при тих обставинах тяжкого життя, виявлятися й показувати себе? Часто надбуємо такий стан, що письменник силою матеріальних обставин змушений буває працювати саме там, де нема насолоди душі його, а тимчасом та робота забирає від нього

*) Цього реферата було зачитано на зборах Полт. Наукового Т-ва 15-VI 1924 р. Тут він подається в скороченому вигляді: випущено деякі зауваження про відомі друковані критичні статті, про творчість Мирного.

1) Цитати з листів будуть подаватися сучасним вкр. правописом.

2) Лист Коцюбинського до П. Мирного від 9 1898 р. Цитую з оригіналу. Надалі всі цитати з листів подаю з оригіналів.

всі кращі сили, забирає енергію. Здавалось-би, що при таких обставинах нема чого багато думати про якусь літературну працю, що не зможе дати будь-яких матеріяльних наслідків. Але не завжди так буває. Отой «літературний хробак», мовляв Коцюбинський, таки дає себе відчувати й письменник дає громаді свої перли. Та по-за всім цим чималу роль відіграє в данному разі прийняття письменника, його творчости, надто з боку товаришів одного з ним фаху. І може дійсно було-би так, що посада, яка забирає у письменника весь час, цілком його поглинула-б. Проте інші сучасники, які відчуваючи в авторі письменницьку силу, підбадьорюють його і цим сприяють вияву й продукції його творчости. Трагедію матеріяльної незабезпечености письменника особливо гостро відчувалося в літературі українській, що йшла в особливо створених умовах. Наш письменник мусив брати якусь канцелярську посаду, щоб потім сказати: «Пишу прихапцем, в Чернигові, закиданий всякими справами»¹⁾, як то було з Коцюбинським, який певно одержавши листа від П. Мирного, де були уваги до його творів, не міг на них спинитися за браком часу.

Так було і з Панасом Мирним. І тут знову дивуєшся, як цій людині та «канцелярщина», серед якої перебував письменник, не згасила творчого вогню. Можливо що в даному разі велику роль відіграла сучасна йому критика, коли не друкована, то принаймні в листуваннях до письменника окремих осіб, які за свого часу мали велику вагу.

Безумовно я далекий від того, щоб робити якісь загальні висновки в цьому напрямку, бо творчість Мирного являє собою не абияку царину нашої літератури й зовнішня історія кожного окремого твору потребує ще й тепер студій, щоб можна було з'ясувати довгі антракти в його творчости та інші цікаві факти її й тоді вже робити ті чи інші висновки. Я тільки хочу в своєму поданні зупинитися на листуваннях до П. Мирного наших письменників та сучасників саме в тих місцях, що торкаються його творчости, проте, час від часу посилатимусь на відомі вже друковані критичні матеріяли.

Листи, що з ними мені довелося зазнайомитися, зберігаються в рукописному відділі Полтавського музею, містяться вони в 2 теках: в першій листи переважно письменників, як Старицького, Коцюбинського, Горленка, Івана Білика; в 2-й—листи від рідних до П. Мирного, а також видавничі справи, особливо за останніх років життя Мирного, коли видавництва українські мали видавати повні збірки його творів. Найбільша кількість листів належить братові Мирного Біликові, далі йдуть листи Горленка, потім Старицького, Коцюбинського й инш.

Як відомо П. Мирний виступив на шлях літературний за 70-х років минулого століття, саме незабаром перед заборонаю письменства 1876 року. Його перші твори не викликали якогось критичного відгуку, може через те, що то був час тяжкої реакції, коли все потроху, скажу так, мовчало. За 80-х років з'являється вже чимало критичного матеріялу про творчість Мирного, приміром, рецензії на його твори в журналі «К. С.» та в «Зорі», згадує про П. Мирного й Петров у своїх «Очерках истории укр. литературы XIX в.». Цікаво між иншим зауважити, що Петров для своїх «очерків» бере рецензії на твори Мирного, цитує їх та подає бібліографічні довідки, тимчасом як своєї думки про Мирного не висловлює²⁾.

¹⁾ Лист від 18-VIII. 98.

²⁾ Див. Петров «Очерки укр. лит. XIX в.» Ст. 412—416.

В листах ми маємо згадки про твори Мирного з часу видання «Повії», тобто з 1883 року. Іноді трапляються зауваження до окремих творів, іноді подається думки взагалі про творчість Мирного. Спершу спинімося на тих листах, що зачіпають творчість Мирного взагалі й подають на неї критику, а потім перейдімо до окремих творів, що викликали значне листування.

Приміром, маємо листа Олександра Барвінського зі Львова з таким проханням: «З жовтнем починає виходити знов «Правда» місячник науки і словесности, а я вестиму її редакцію, хоч хто інший підписуватиме. Отже, обертаюсь до Вас, Вп. добродію, з уклінним проханням, щоб зволили Ваші знамениті твори прислати до нашого місячника»¹⁾. І оте зауваження про «знамениті твори» кинуте мабуть не з метою зробити приємність авторові, а виходило з безпосередніх інтересів редактора місячника придбати ім'я П. Мирного на сторінки журналу²⁾.

Вже р. 1890 професор Огоновський, пишучи свою історію українського письменства звертається до П. Мирного з таким листом: «Високодостойний Добродію! Незабаром стану писати про Ваші повісті в моїй історії русько-української літератури. Рад би я сказати де-що про Ваше життя, та кажуть мені, що Ви не бажаєте надрукування своєї житєписі, та навіть противні такому писанню. Поки що треба мені вдоволитись розбором і рецензією Ваших повістей. Та й тут нова біда! Бо годі напевно знати, котрі-то повісті і статті етнографічні Ви написали в нашій (і також в великоруській) мові. Там де підписано Ваш псевдонім, нема вже ніякого сумніву, але Вам приписуються де-які повісті, котрі видано безіменно. Прошу Вас отже, Високодостойний Добродію, щоб Ви зволили мені в сих днях подати спис всіх своїх творів, писаних найпаче в мові українській. А може-б Ви схотіли подати мені хоч важнійші вісті про своє життя? Вже-ж псевдоніму я не розкрив би. Тако ж бажав би довідатись, в яких російських журналах, де й коли надруковано рецензії і оповістки літературні про Ваші повісті»³⁾. Панас Мирний не гаючись дав відповідь Огоновському. Ми не знаємо всього того, про що писав Огоновському Мирний; Огоновський лише невелику частину очевидно цього листа подає в своїй історії. Це ось цей уривок: «Про своє життя не подаю Вам ніякої звістки, бо думаю, що не в ньому вага й сила, а в моїх працях, що до сього часу появилися у світ, або ще коли небудь появляться. Лермонтов про це гаразд колись сказав: «Поет! что в имени твоём!»⁴⁾. Огоновський дає відповідь на цього листа й дякує Мирному за подані відомості про творчість, також, помічаючи «двояку руку», як він говорить, в романі «х. р. в. я. я. повні?», Огоновський прохає повідомити, які розділи написав він, а які Білик. На цьому закінчується листування Огоновського й не відомо чи писав ще щось Мирний до нього, чи ні—знаємо, що незабаром з'явилася історія українського письменства Огоновського, де багато уваги було присвячено й творчості Мирного. Отже, звертаючи увагу на листи Огонов-

¹⁾ Лист без дати. На листові напис олівцем «Одерж. 30 сент. 1890».

²⁾ Свої перші твори П. Мирний друкував у «Правді» в 70-х роках.

Так, р. 1872 в ч. VIII—IX «Правди» було надруковано «Лихий попутав» р. 1874 в ч. 16, 17, 18, 19 того ж журналу вміщено «П'яницю». Ці два твори були подані без імені автора.

³⁾ Лист від 8 (20) XII. 1890. Львів.

⁴⁾ История литературы русской «Огоновского» Ч. III, від 2. Львів, 1893.

ського до Мирного та на його думки в своїй книзі, можемо помітити, що проф. Огоновський ставився прихильно до творчості Мирного, цінуючи її як художню вартість, найпаче-ж похваляючи мову його творів.

Ту саму доброзичливість до творчості Мирного маємо ми й у листуваннях В. Горленка, який весь час цікавиться творчістю Мирного й ділиться своїми думками з ним. Приміром, пишучи листа 1888 р. до П. Мирного, що в ньому він прохає дозволу передати до Київського Збірника оповідання «День у дорозі», Горленко далі просить щось дати до збірника, якого має видати він. «Позвольте мне только выговорить еще одно условие для себя: обещание Ваше для моего сборника дать осенью Вашу первую, имеющую выйти работу. Надеюсь, что обещание мне будет дано. Во всяком случае мой сборник никогда не выйдет без Вас и Ваш отказ равносильен будет невыходу никогда книги»¹⁾.

Цікаво між иншим відзначити, що редакція російського журналу «Артист», во собі члена редакції, прохала в Мирного дозволу, щоб перекласти російською мовою його твори. Це видно з листа Миколи Ілліча Стороженка 1894 р. Він, «в качестве одного из членов редакции журнала «Артист»²⁾ звертається до П. Мирного» с покорнейшей просьбою разрешить перевод на русский язык и печатание в журнале «Артист» Ваших украинских рассказов»³⁾. Пояснюючи причини такого бажання потребою дати роботу одному землякові Малафійенкові, він далі говорить: «и кроме того мне хотелось бы показать русской публике, что южно-русская литература еще не умерла, что у нас есть де-что, достойное перевода на русский язык. Думаю, что это напоминание ввиду преграждения доступа Зарі далеко не лишнее»⁴⁾.

Чи не найбільшої сили поваги та щирого захоплення набуває творчість Мирного в листах до нього Старицького М. П. та Кацюбинського М. М.

«Писав я Вам—каже Старицький у своєму листі—і просить за роман, чи повість не від того, що минаю драматичні твори, а від того, що вважаю Вас першим на всю Україну й Галицію повістярем і справді, по щирості, Ваша «Повія»,—на жаль не викінчена,—і по мові художньому замаху така чудесна річ, що нею можна пишатися.... Та ще от що: повістярів на нашій убогій Україні майже нема... я принаймні не відаю, хто-б зміг до вас і підступитись? Ото-ж і трудно чекати, щоб хто прислав з повістярного письма щось путяще, або хоч що небудь, певен що здебільша будуть надсилати вірші і драми»⁵⁾.

Серед листів Коцюбинського таксамо подибуємо щире чутливість до творчості Мирного, ба навіть захоплення нею. Найперший лист Коцюбинського серед наших матеріалів починається такими рядками: «Пишучи до мене листа, Ви, певно, й не гадали, яку втіху зробите мені тим листом! Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої, Ви обізвалися до мене таким теплим, таким прихильним словом, зогріли, заохотили й зворушили до сліз. Щоб з'ясувати Вам, які щасливі хвилини приніс мені Ваш лист, мушу признатися,

1) Лист від 10/V 1888. Київ.

2) Лист від 10. X. 1894. Москва.

3) Там же.

4) Теж.

5) Лист від 5. 1. 1898. Київ.

що я збірався торік у Полтаву спеціально до Вас—благати, аби Ви не покидали вкраїнського пера й на своїх дужих плечах винесли із злигоднів славу літератури вкраїнської»¹⁾. І далі після міркування про тяжку літературну працю без критики, (цитату наводилося вище), Коцюбинський зауважує: «Отож таке прихильне слово, як Ваше, має ще й ту вагу, що надає сили й зваги, будить надію й енергію»²⁾.

Панас Мирний, очевидно, дуже прихильно ставився до творів Коцюбинського й мабуть прохав листом, щоби він надіслав якісь твори. У справді знаходимо відомості про те, що Коцюбинський надсилав до Мирного «де-які з оповіданнячок моїх, які вийшли окремими книжечками»³⁾. Далі він звертається з таким проханням! «Коли буде Ваша ласка прочитайте їх та хоч коротенько скажіть мені свою думку про них: Ваша думка, Ваше слово, чи прихильне чи гірке—має для мене велику вагу»⁴⁾. А далі йде просто художній уступ, де Коцюбинський ві всю широчінь розгортає своє захоплення творчості Мирного та виловлює своє щире бажання, щоб він не кидав пера, а й далі продовжував писати. Ось зміст цього уступу: «Ваші твори мали великий вплив на мене: опріч величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив в них широкий та вільний розмах думки—власне те, чого не вистачає мало не всім нашим белетристам. Я читав і перечитував Ваші романи, упивався їми, і живий жаль обгортає мене, коли подумаю, що «Повія» не має кінця. Який би я був щасливий, колиб почув од Вас, що третя частина «Повії» таки побачить світ, а за нею появиться ще хоч два, хоч один роман, підписаний Панасом Мирним!»⁵⁾.

II

Навівши таким чином уступи з листів сучасників, що в них порушувалося питання творчості П. Мирного в загальних рисах, ми далі перейдемо до огляду критичних зауважень що до окремих творів письменника.

Р. 1883 в «Раді» Старицького було видруковано першу частину роману «Повія». На ступного року 1884 в тому самому збірникові було вміщено частину двугу цього роману. Як відомо на цих двох частинах справа й стала, бо третя частина побачила світ лише 1919 р.⁶⁾, ба й то друком цей роман закінчено не було.

По надрукуванні першої частини «Повії» в «К. С.» з'явилася рецензія Горленка. Сказавши про те, що література російська в особах Л. Толстого, Тургенева, Мельникова, Гліба-Успенського намагалася дати малюнки народного життя, роман із селянського життя, але в цих творах немає правдивого внутрішнього життя, нема індивідуальности, а той художній твір, що не має живої людини вже завчасно є засуджений на забуття, Горленко далі говорить, що вкраїнська література цією стороною зберігала перевагу:

¹⁾ Лист Коцюбинського від 9. V. 1898 Чернігів (Всі листи Коцюбинського до П. Мирного подані мною в ч. 9 «Червоного шляху» за 1923 р.).

²⁾ Лист від 9. V. 1898. Чернігів.

³⁾ Лист від 10. VII. 1898. Чернігів.

⁴⁾ Теж.

⁵⁾ Лист від 10. VII. 1898. Чернігів.

⁶⁾ Л. Н. В. 1919 р. Кн. I-II-III.

будучи з самого початку свого простонародня, вона ставила елементарну вимогу: знання народнього життя. Ось це знання народнього життя, уміння його спостерігати й дало змогу нашим письменникам триматися художньої правдивості. Коли переходимо до роману П. Мирного, то не можемо собі нічого простішого уявити, як початок цього роману, а тимчасом не можна від нього відірватися. Він вабить читача. Поставивши собі питання про те, чому ця проста історія селянки так захоплює дух, Горленко відповідає, що це від тієї реальності, яку ми бачимо в творі: «...перед вами живут люди во всей своей реальности, оттого что страдание злопущной Приськи прочувствовано и передано с такою силой и правдой, которые говорят не только о большом таланте, но и о высокой душе»¹). Мирний уміє малювати самі прості, звичайні сцени такими образами, що досягають трагізму. Він в тій галузі є повний господар, йому не треба вивчати народнього життя, його він знає,—йому не треба працювати над вивченням народньої мови, бо його мова й так чудесна, зразкова, народня. Особливо цікаво що до художніх засобів це те, що Мирний малює людей, а не звичаї, душевні переживання людини для нього головне, а не зовнішні описи. Найкраще місце, на думку рецензента є V розділ першої частини, де змальовується різдвяну ніч, коли Христя йде колядувати. «Эта пятая глава заключает в себе сцену любви и проникнута поэзией глубокой и непорочной, как лунный свет, озаряющий эту зимнюю ночь»²). Згадавши далі про відомі вже твори Мирного «Лихий попутав» та «П'яниця», Горленко робить загальний висновок про творчість Мирного, підкресливти, що він є «по преимуществу психолог», що його талант душевної аналізи в сполученні з його знанням народнього побуту може дати величезну користь.

Далі, по виході 2-ї частини, той самий Горленко знову друкує рецензію на «Повію», відзначаючи знову силу таланту Мирного в малюванні душевного життя героїв, але що особливо цікаво, це авторове уміння змальовати не тільки натури сильні й жорстокі, але також і натури пасивні, до яких належить жінка Загнибіди, бо психологію звичайної людини найважче змальовати.

Переглядаючи листування В. П. Горленка до П. Мирного, бачимо, з якою прихильністю він говорить і в листах про цей роман: «Прошу Вас также не рассердиться за несколько слов о «Повие» в «Киев. Ст.» Я вполне сознаю как недостаточны и плохи эти заметки для романа, но я думал, что ктонибудь должен был отозваться, и, зная неподвижность и леность Киевлян, я решился это сделать»³). Между тем я оказался выразителем мнения многих. Ник. Ив. Костомаров (живет все лето в Прилукском уезде) не менее увлечен «Повией» (грешок почтенний в его лета). Он находит большой шаг вперед в отношении концепции и проч. перед «Волами», котор. он читал также.

Его похвалы силе и языку не передаю Вам, щадя Вашу скромность. По содержанию он не сравнивает с Левицким, а по языку «с Квиткой, у котораго много Харьковщины»⁴). Перші відгуки критичної думки, як бачимо, були на користь авторові, проте за докінчення твору щось не

¹) Рец. «Киев. Стар. 1833 р. Кн. VI. Ст. 366.

²) «К. С.» 1883. VI. Рец. Горл.

³) Мова мовиться про першу рецензію Гарленка,

⁴) Лист від 12. VIII. 1883 р.

було чути. І той самий Горленко вже через 5 років після виходу 1-ї частини пише до Мирного листа з Петербургу, і в ньому розповідає про те, що сьогодні (25 лютого 88 р.) там служили панахиду по Шевченкові цілком вільно; така панахида відбувається щорічно без заборони. між тим, як у Києві, говорить Горленко, українські громадяни повинні шукати собі десь на околиці міста церкву, щоб відправити панахиду. «Но все таки Киев остается великим, единственным очагом наших идей. Без него ничего бы все таки не было. Направляйте же туда Высокія произведения Вашего духа, Вы, избранные Богом, люди. Пишите же ради Творца «Повию» несравненный изобразитель нашей жизни»¹⁾. І далі: «А Повия? Я не устану никогда предлагать Вам этот вопрос, рискуя надоесть Вам и рассердить Вас. В Петербурге я встретил одного совершенно незнакомаго Вам человека, который усиленно расспрашивал меня о судьбе романа и выражает скорбь о том, что он не появляется»²⁾.

В дальших листах справа про закінчення «Повії» для Горленка набирає такої актуальності, що він мало не в кожному листові знаходить зручне місце й випадок, щоб згадати про це.

«Откликнитесь словечком, дорогой Афанасий Яковлевич, где и как Вы теперь живете. Не достали ли из дальнейшего ящика «Повию» и не пересматриваете ли ее. Ох, как ее ждут до сих пор!»³⁾. Таких, ніби несподівано кинутих, зауважень можемо знайти чимало в листах Горленка. І ніби остання спроба, останнє щире прохання Горленкове про закінчення «Повії» був лист, що в ньому він прохав III частину «Повії» до Київського Збірника.

«Я умоляю Вас прислать для сборника 3-ю часть «Повии». Не можете себе представить как публика опечалена тем, что это произведение остается без конца. Третья часть, ведь я знаю,—у Вас совсем готова и если потребует поправок, то таковые можна сделать в 2—3 дня. Рукопись переписут здесь в Киеве и возвратят Вам оригинал. Не отвечайте, Бога ради, отказом. Появление 3-ей части даст интерес сборнику, свяжет его с двумя «Радами» и придаст как бы характер периодичности и главное заставит Вас кончить роман. Я не говорю уже конечно о внутреннем интересе вещи (идушем, разумеется, прежде всего) как вещи расширяющей сферу изображаемых обыкновенно в малорусск. литературе явлений жизни и вырабатывающей художественный язык...

Но Вы же не можете не чувствовать сами как это нужно и важно теперь! Итак уступите общему желанию. Роман ведь все равно и начал появляться по частям. Как литературный факт напомним Вам, что «Евгений Онегин» появлялся по главам через большие промежутки. Итак жду от Вас рукописи 3-ей части «Повии» на этих днях. Вслучае если би это оказалось уже совершенно невозможным, единственным вознаграждением была бы присылка нового Вашего рассказа (на тему о браке и семейной жизни), о котором как то Вы сообщали»⁴⁾.

А в тім і ці благання залишилися без відповіді. Одначе-ж бачимо з наведення уступів, що Горленко, який займає чи не найперше місце

¹⁾ Лист від 25. II. 1888 р. Петербург.

²⁾ Лист від 10. V. 1888 р. Київ.

³⁾ Лист від 25. III. 1889 р. Київ.

⁴⁾ Лист від 28. I. 1889 р. Київ.

кількістю своїх листів, найбільш цікавиться творчістю Мирного, захоплюється нею, висловлює свої думки про ті чи інші твори й з'окрема ввесь час турбується про те, щоб заохотити його до закінчення роману «Повія», що справив таке гарне вражіння своїми 2-ма першими частинами. Та його благання, кажу на той час не мали поспіху. В Горленкових листах, які позначено пізнішими датами, вже не зустрічаємо того настирливого благання закінчити «Повію», як то було в перших листах.

Але й пізніше, вже останніми роками XIX століття, сучасники Мирного не забували про те, що «Повія» не має кінця й з нагодою про це нагадували Мирному. Приміром Борис Грінченко 1894 р. писав листа до Мирного, де прохав, щоб він зібрав «де-щицю» в Полтаві щоб полагодити могилу Понаса Марковича в Чернигові, — і між цією справою пише про «Повію»: Користуюсь з нагоди і осмілююсь зачепити ще одно питання. Усі прихильники до рідної літератури не можуть не цікавитися тим, чи скоро вони прочитають дописану «Повію». Цікавимось й ми, Чернигівці.

Отож і кортить мені розспитатися (хоч може, воно й ніяково): чи скоро й де маєте друкувати (я бо чув, що Ви вже дописали) чи тут, чи за кордоном? Може будете такі ласкаві, що повеселете нас звісткою про це»¹⁾.

Так само й Старицький турбувався ще 1898 р. про закінчення «Повії». «А як би Ви подумали нащот «Повії»? Адже ж вона не викінчена лягла спочивати... Чи маєте кінця, або чи можете його обробити?»²⁾.

Нарешті критик нашого письменства С. О. Єфремов писав до Мирного: «Ще одно прохання. Ради всього святого, кінчайте швидче «Повію». Се один з кращих романів в нашій літературі, і велика шкода, що ми й досі не можемо читати його цілого»³⁾.

Роман П. Мирного подає яскраву картину соціального життя по реформі 1861 року, змальовує ту економічну кризу, що відбувалося за тих часів на селі й викидала убоге селянство з його робочими руками до міста. На тлі цієї картини яскравіше виступають перед нами й художні постаті роману: Пилип, що їздив до міста виторгувати грошей і по дорозі додому замерз, його дружина Пріська, приголомлена цим випадком і нарешті Христя, жертва волосного начальства — це з одного боку: маємо таким чином частину села, що терпить тяжкі злидні й матеріальний скрут, а з другого боку є люди, що зуміли пристосуватися до нових обставин на селі, приміром збірщик Грицько. Оце і вся картина, що до того-ж подається Мирним на тлі широкого сповідання, справді вражає читача своєю глибиною.

Отже, й не дивно, що «Повія» викликала чималий інтерес до себе: всі автори, як в листуваннях до Мирного, так і в критичних студіях⁴⁾, сходяться в тій думці, що твір цей має неабиякий інтерес, а через це й у приватних листуваннях вони намагалися якось вплинути на Мирного, щоб він його закінчив. Але твір так і не було закінчено друком. Те, що твір писано з 1883 р. до 1919 р. є факт надзвичайно інтересний: що саме

¹⁾ Лист від 5 (17) IV. 1894, Чернигів.

²⁾ Лист від 5. I. 1898. Київ.

³⁾ Лист від 10. III. 1901. Київ.

⁴⁾ Крім названих досі робот Петрова, Огоновського та рецензій, маю на увазі ще статтю Стешенка «Панас Мирний. Співець «лиха давнього й своєчасного». ЛНБ. 1914. Кн. VII—VIII.

спиняло Мирного в його творчій роботі? Які були причини до того, що твір не друкувався? Отже, виною цьому не є мабуть критика, яка в цілому прихильно зустрічала цей твір, а якісь інші причини, що з'ясувати їх можна взявши це за окрему тему до студії.

Другий твір Мирного, що викликав так само досить широку переписку, є його комедія «Перемудрив», що вийшла друком р. 1886 в Києві. З цієї нагоди маємо згадки в листах Горленка, де він оповідає про постановку її в Воронежі, Москві й Петербурзі. Тут же маємо уваги про той успіх, який мала пьеса ¹⁾.

Але найцікавіший з цього боку є лист Івана Білика (Рудченка) 18 червня 1885 р. якого писано, коли пьеса ще не бачила друку. Очевидно він читав її ще в рукописові. Частину цього листа подає Ткаченко у своїй статті «Літературна спілка П. Мирного та І. Білика» (ч. 1—2 «Ч. Ш.» 1924 р.). Головне що є в листі, це те що Білик зазначає про нерівномірність окремих дій: від 80 до 30 стор... Далі, дієві особи з'являються на сцену ніби тільки для того, щоб характеризувати Храпка: вони тільки говорять, але зовсім не діють, тимчасом як в комедії головне — це дія. Що до дієвих осіб, то про Храпка зазначено, що він добре задуманий і гарно виконаний, але і йому бракує дії, крім того він виголошує надто довгі монологи.

Що до Петра то особлива хиба є його шлюб з Приською, це для загального ходу пьеси зовсім не потрібне.

Галя й Дуня цілком бездоганні. Грицько занадто ідеальний. Не до вподоби Біликові й те, що Печериця наслідує Фінтика «блаженной памяти Котляревського», краще якби він говорив по-людському.

Ці матеріали досить ясно показують нам ту участь, яку виявляв Білик до творчості Мирного. В листі яскраво визначено всі хиби в Комедії.

Цікаво відзначити, що дуже схожі думки висловлює й проф. Огоновський у своїй «історії» про комедію «Перемудрив». Хоч і є в ній деякі вдалі сцени, яке також багато видно і балаканини. Крім того в цьому «творі драматичнім—каже він—є мало акції, а головний діяч, Храпко, спинає її ще своїми довгими, балакучими монологами» ²⁾. Теж саме говорить і Білик: дієві особи повинні рухатися, вони мають дати дію, а цього в творі непомітно.

Року 1898 надруковано «Морозенка» в «Киев Стар.» Незабаром Горленко пише до Мирного «Морозенка» прочел вчера те, давно не читавши ничего Вашего. Да, это не то, что наши поверхностные легкомысленные писанья! В рассказе отразилась вся трагическая Ваша сила, с какою Вы умеете рисовать и людей и природу. Язык великолепен ³⁾. После этого не хочется смотреть на свои маранья, но каждый должен делать что может! Надо подумать об издании Ваших небольших вещей книжкою. Наверное можно найти издания даже из книгопродавцев ⁴⁾.

Згодом Горленко одержав від Мирного відбитку «Морозенка» з написом, який, на думку Горленка, можна з'ясувати лише доброзичливим

¹⁾ Лист від 10.III. 1888 р. Петербург.

²⁾ Огонов. істор. Стор. 808—809.

³⁾ Какой-бы трезвон поднялся если бы это написал Короленко и К-о и как бы они сами были рады написать так! (Прим. Горленко).

⁴⁾ Лист від 4. V. 98 р. Ярошівка.

і ширим відношенням до нього Мирного. І тут же знов у відповіді Горленко зауважує, що «нет достаточно душевных слов, чтоб сказать, как я ценю его!» Далі Горленко знову радить взятися за видання дрібних творів Мирного не для будь-якої користи, а для того, щоб дати змогу тим, що цікавляться, придбати собі книжку ¹⁾. Далі згадку про «Морозенка» зустрічаємо ще в одному листові Горленка. Очевидно Мирний писав щось не зовсім прихильне до свого твору, бо Горленко йому зазначає, що він до свого «Морозенка» не зовсім правий. «У меня сохранилось воспоминание о нем как об очень хорошей вещи. Я помню великолепные описания и весь скорбно-поэтический колорит ²⁾».

Але за найпросторіший і найцікавіший матеріал до «Морозенка» є лист Старицького, якого цілком присвячено «Морозенкові». «Тільки що прочитав Вашого «Морозенка», коханий наш дорогий письмовче, Панас Яковлевич, і зачмелений невиразною втіхою від вашого розповідку, пишу на гарячім учинкові, і не знаю з чого й почати? Мабуть почну з великого й перекучою докіру, що Ви занадто скупі й мало даруєте убогій українській ниві тих перлів самоцвітів, яких Вам самим Богом скарби!.. Для чого-ж Ви їх закопуєте у землю? Це самий тяжкий з гріхів: «всяка вина бо проститься, вина же проти духа не проститься ввіки». Отдайте ж Кесареві—Кесарево, Мамоні—наші носячі потреби, а Богові Боже—або краще: бідному людові, за яким Ви болієте щиро душею, наші серця, нашу пораду, а Ви своїм яскравим талантом, та горячим серцем, та гнучкою й виразною мовою можете і панувати над нами і керувати нашими почуттями... Просто аж болить серце, коли згадаю, що від «Коли ревуть воли», та «Повії» Ви майже нічого не подали нам, а пройшло тому 15 літ! А Ви б могли нас збагатити, бо Ви первий белетриста це мое переконання.

По художности замаху, по художній (тут нерозбірне слово Ю. Ц.), по досконалости розвідок, по щирости, по знаттю народа, по мистецькому вирису — Ви перший... і знову питаю і благаю, пишіте, давайте нам свої неоцінні гостинці, бо треба ж нам показуватись і перед людом, що маємо справжні сили...

От і в цьому «Морозенку» все вміру, все доладу, все пронизано такою щирою любов'ю, таким теплим прихилом до обездолених. І мати, і синочок її, і холодна намерзла пуста стоять перед очима, морозють серце, кригою налягають на мозок; а дитяча любов синка до матері, його одвага задля неї, задля її спокою бігти уночі через ліс—зрушує серце до сліз... а чудові картини його присмертних примар? Не можу висловити якою художньою силою б'є від Вашого розповідка, як мене він вразив!»

Далі Старицький пише про те, що у Сенкевича є оповідання «Янгол», передає коротко його зміст і зауважує, що цей твір та ще деякі дрібні речі Сенкевича, як «Старий лихтарник» критика вважає за найкращі серед дрібних річей Сенкевича. «Ну, а я скажу,—продовжує Старицький—що Ваш оцей розповідок, по глибині почуття, по художности барви—далеко кращий за Сенкевича: він таку має загально—людську вартість, що його на всі мови перекласти можна».

Далі йде зауваження про мову Мирного: «Що до мови, то Ви, дорогий колего, митець чарівник нашого слова: мова у Вас і гнучка, і виразна

¹⁾ Лист від 1. VI. 98 р. Ярошівка.

²⁾ Лист від 18. XI. Року не позначено. Тут же йде мова про написи на пам'ятник Котляревському в Полтаві.

й міцна, та чисто народня... Де-не-де тільки та й то дуже зрідка, трапляються слова, хоча й широко-народні, але грубі, яких-би можна у викладі поетичної сцени, чи картини не уживати: напр. у «Морозенку» кілька раз б'є слово віскряки: я знаю, що «борульки» звуться й віскряками, але це слово по своєму дійсному значінню зрива огидливий образ і нудоту... Далі кутити—може вже й встряло у народню мову, але це московсько-купецьке слово, а у нас суть і власні: «гуляти», «бенькетувати», «курити»... От ще «дух виперався» та й уже... Я пом'янув про ці дрібнички, бо справді вони серед загальних перлів вражають.

Не здивуйте, що так пишу: кажуж, що зачмелений, захвачений Вашим «Морозенком», то може не добре й тямлюсь, але пишу від щирого серця, що воно проказує, поки не прохололо.

Спасибі-ж Вам велике, до землі чолом—за такі чудові речі: довгого віку, доброго зиску у всьому і поспіху, а для нас більше гостинців,—хоч малу частину уривайте від Вашої праці: за добре діло господь допоможе»¹⁾.

Такі уваги ми маємо до оповідання «Морозенко».

Серед листів зустрічаємо чимало ще й дрібніших уваг, до інших творів Мирного, та ми спинаємося лише на тих, які досить повно обхоплені й викликали найбільше уваг у листуваннях, приміром: «Повія», «Перемудрив» та «Морозенко».

Переглянувши хоч-би уваги до цих трьох творів, ми бачимо, що люди, які пишуть до Мирного, цікавляться його творчістю, критикують її, роблять свої уваги, а в цілому всі прихильно ставляться до неї. Крім того, вони намагаються також заохотити повістяря до дальшої роботи, розуміючи добре силу його таланту й те значіння, яке повинні були мати й мали твори Мирного для української літератури.

Зібравши докупи ці матеріали, що були тут подані, а також згадавши друковані вже критичні матеріали про Мирного, ми бачимо, що сучасників дуже турбували великі антракти в творчості Мирного, що сучасники намагалися якось заохотити його до дальшої роботи. Вдаючись до критики творчості Мирного по за всіма дрібними увагами що до хистових творів, які завжди й у кожного письменника бувають, вони в цілому ставились до неї прихильно. Відзначаючи великий хист повістяря, що його має Мирний, критика разом з тим звернула свою увагу й на те, що Мирний є переважно психолог, що його цікавлять не зовнішні описи, етнографічні, а переживання людини і під його пером встають яскраві художні постаті, що живуть і діють на тлі соціального життя—життя кріпацьких і пізніших відношень, що складає громадську цінність його творів. Красу їх доповнюють малюнки природи, а також гарна, добірна широко народня мова, що нею написані твори. Коли до цього додати, що звертаючи увагу на соціально-економічне життя свого народу та малюючи його, Мирний дав нашій літературі, як каже В. О. Щепот'єв»²⁾, зразок соціального роману (який третій ступінь розвитку нашої повісти від етнографічної повісти Квітки-Основ'яненка почавши, через повість М. Вовчка пройшовши, де змальовано життя окремої людини на тлі соціальному), то велич літературна Мирного стане доволі яскраво отже, зрозуміло, чому творчість Мирного захоплювала сучасників, про що ми довідуємося з поданого листування.

¹⁾ Лист Старицького від 25. III. 98.

²⁾ В. Щепот'єв. «Панас Мирний». «Укр. Культ.» 1920 р., ч 2—3.

Ми не знаємо, як впливала ця критика на Мирного, бо життя його ще і досі невідоме (ми ще й досі не маємо друкованої біографії письменника), але мабуть ні листи, ні взагалі критика, що про неї тут згадувалося, не змогли якось зле вплинути на Мирного, а навпаки бадьорили його й заохочували до дальшої праці. Проте-ж зараз щось певне сказати не можна, бо ми маємо дуже обмежені відомості про нашого повістяра.

Проте, ясний є той факт, що сучасники Мирного ставились до нього не байдуже, а з повною прихильністю й залишили хоча б у листах до письменника свої уваги про його твори і ми можемо говорити про те, як становилися до творів Мирного його приятелі.

Ось уже 5-й рік тому, як помер Мирний у Полтаві, але ми й досі не маємо новіших виданнів його творів, бо навіть не знаємо про його життя. Здавалось-би, що вже час узятись до цієї роботи, час-би виявити постать Мирного ширше й перед громадянством і перед нашими учнями, що так люблять дідуся Панаса за його «Морозенка».

І в той час, коли твориться нове життя, коли творчі сили йдуть до роботи коли є змоги вільно працювати над українською літературою, яку так мало опрацьовано, коли навіть у цьому відчувається гостра потреба—Панас Мирний мусить зайняти в цій роботі одно з перших місць, що належить нашим письменникам-класикам.

Сучасники Мирного сказали своє слово про нього—черга тепер за нами зробити відомим його ширшим колам громадянства, оцінити його діяльність в світлі історичної перспективи, і нарешті подати може окремі досліді до творів Мирного, коли на це знайдеться відповідний матеріал ¹⁾.

---

¹⁾ Приношу щирю подяку В. І. Станиславському за ласковий дозвіл скористуватися бібліографічним якого він склав, покажчиком, до видання творів Мирного, а також Є. Я. Рудинській за дозвіл користуватися матеріалами з рукописню відділу Полт. Музею та цінні вказівки підчас роботи.

В. ХАРЦІВ

Потебня й «лапки», *)

(з приводу однієї академічної рецензії)

В відділі критики й бібліографії «Записок історико-філологічного відділу» Всеукраїнської Академії Наук під назвою «Потебня й Лотце» надруковано статтю Віктора Петрова, написану ним з приводу видання першого тому повного зібрання творів А. А. Потебні. Зміст цього тому, як відомо, полягає цілком в першій науковій досліді з мовознавства молодого тоді ще українського вченого «Мысль и язык», що цілком відбиває його захоплення лінгвістичною школою В. Гумбольдта. На долю цього досліді Потебні, надрукованого вперше на сторінках Журн. Мин. Нар. Освіти в 60-х роках, з 90-х років випало найбільше розповсюдження в широких колах не тільки мовознавців, але й письменників взагалі¹⁾, і всіх, кого так чи інше цікавили питання про мову й наукові погляди Потебні на поезію, письменство. Це вже четверте видання його (22 року) знову розійшлося, як і попередні окремі видання, швидко стало книгою, що її не можна дістати в книгозбірнях. Але й цьому четвертому виданню, під редактуванням окремого комітету в Харкові, не пощастило, та й двічі, якщо хочете, не пощастило. По-перше Харківський комітет видавав книгу в період військового комунізму, при таких умовах, що головний редактор цього першого тому Б. М. Ляпунов сидів в Одесі, де й друкувалося книгу, і не міг дістати усіх матеріалів, щоб остаточно перевірити текст на підставі джерел, якими користувався Потебня, про що й висловився у своїй передмові. Залишились деякі помилки найпершого видання в Журн. Мин. Нар. Осв., окрім поправок самого автора, які він перед своїм виїздом на кордон нашвидку зауважив, і які надруковано було там же (Ж. М. Н. П. 1862 г. ч. CXV, на самому кінці ст. 1—4). А по-друге, з приводу цих редакційних хиб, на сторінках цитованих вище «Записок» Всеукраїнської Академії Наук (ст. 259—263) появилася критико-бібліографічна замітка В. Петрова, яка на наш погляд, тільки збільшує перші хиби. Коли там ми спостерігаємо, можна гадати «невольная», то тут помічаються більш «вольная прегрешенія». Можна гадати, що це трапилось якось випадково. Йде зараз великий рух переоцінки цінностей, руйнування авторитетів традиційних забобонів, між іншими і так званих наукових. Але завжди було й мабуть довго буде, що під прапором науковості, нового критичного погляду на щось таке, що стало традицією,

*) Стаття йде в порядку обговорення. Ред.

¹⁾ Між іншим, років двадцять тому минуло, як я одержав з Капрі листа від М. Горького з проханням надіслати йому цей дослід, і мені довелося надіслати йому свій власний примірник.

«бабусиною спідницею», що перешкоджає розвитку справжньої науки, взагалі, що стремить на дорозі поступового руху і що треба зіпхнути, або — під цим прапором виїжджає теж закономірна. Сучасність, критичність, і що також закономірно в свій час щезає, як щезає шумовиння широкої бурхливої течії. Не гарна, шкідлива для науки гетева вагнерівщина, з її піететом до наукових божків, що так эле, але правдиво насміявся над нею Мефістофель; але не гарна й двічі шкідлива, вибачте за це слово «антивагнерівщина», з її незадоволенням науковими досліддами і авторитетами на підставі лише безоглядної критичності. Оттаке мені здається трапилось і з В. Петровим.

«Много и долго писал Потебня. И читали его, пожалуй, не мало, а между тем проглядели в нем замечательного мыслителя... просмотрели научный талант... дерзновение просмотрели. И только недавно как бы открыли его труды; с изумлением», каже А. Белий, — ми находим там ответы на наиболее жуткие вопросы, касающиеся происхождения и значения языка, мифического и поэтического творчества. Современные художники», читаємо у А. Белого, — видят у него обоснование и развитие их мыслей.» Так починає свою критико-бібліографічну статтю В. Петров і продовжує далі: «коли так високо оцінив Потебню такий видатний представник символістичної в російському письменстві течії, як метр символізму, то не менш високу оцінку дали Потебні й люди науки»... Зауваживши вислів проф. Ляпунова, редактора 4 видання «Мысль и язык», що підкреслив в своїй передмові «сохраняющееся до сих пор высокое значение этого замечательного труда», В. Петров звертається і до невчених, простих людей, зупинившись на моїй вступній статті до цього першого тому повного зібрання творів Потебні: «В. І. Харцієв і собі пише, що Потебня не тільки першорядний лінгвіст¹⁾, але й підойма, заворотний пункт в історії мови та письменства, що він перебудовує звичайні погляди літературні, естетичні, руйнує цілу низку наукових забобонів і дає струнку систему фактів мови й письменства». «Потебня, на думку Харцієва, підійшов до розв'язання однієї з світових загадок Дюбуа-Реймона, про виникнення мови».

Зауваживши потім і підкресливши, що колеґія редакторів перевірила наведення (цитати) і крім того додавши, що проф. Б. Ляпунов, не торкаючись загальних тверджень, висловлених Потебнею, які на думку професора, зберігають ще свою свіжість, зробив «кое-где в тексте подстрочные примечания этимологического характера, указывая более соответствующие современному состоянию науки этимологии отдельных слов», В. Петров, йдучи мабуть слідом за Соколовим, вченим філологом, поставив собі завдання переглянути високі оцінки потебнівської наукової творчості, і собі пише ось що:

«Коли піетет до Потебні дозволив порушити питання про етимології окремих слів, що сучасному становищу науки не відповідають, то, гадаю, цей піетет не перешкодить нам висунути питання про манеру Потебні цитувати, про те, як Потебня цитує й оскільки він замикає в лапки

¹⁾ З цим, нам відомо, не погоджуються деякі вчені люди, як наприклад Н. Соколов, що надрукував колись в «Известиях 2-го отделения» Російської Академії Наук, дуже лайливу статтю, де він поставив собі завдання довести, що Потебня був кепський філолог, «невежественный» язикознавець і т. и. Тоді ми, учні Потебні не звернули на цю лайку ніякої уваги.

місця позичені ним з чужого тексту. Завдання перевірити цитати ставила перед собою колегія редакторів», але не виконала його до кінця. «Тимчасом ця перевірка цитат аж надто необхідна в редагуванні творів Потебні. При тій непевній і нечіткій манері, що помічається в цьому творі Потебні. Це дрібне, як на перший погляд, питання про манеру письменника цитувати і про манеру його позначити свої цитати лапками, питання (про Потебню й лапки). Ще раз кажу, на перший погляд, ніби другорядного характеру, може нарешті, коли звичайне позначати лапками запозичень стає явище постійне і повсякчасне у даного автора, це питання може нарешті набути кардинальної(!) ваги, ваги питання про самостійність, або ж комплітивність даної праці. Коли ми зробимо спробу перевірити цитати Потебні з Лотце (почасти й Штейнтала), то виявиться, що манера не вводитьи в лапки чужого тексту, це манера досить характерна для Потебні». А з цього виникає, на думку Петрова, велика небезпека для кожного, хто посилається на деякі сторінки «Мысли и языка»: він пошлеться не на Потебню, а скажемо не Лотце, якого, не позначивши того (лапками), в даному місці процитував був наш лінгвіст.. Що Потебня часто вільно поводився з лапками, у цьому мусить запевнити аналіза тексту тих «двох розділів, в яких Потебня підходить до розв'язання світової загадки, звідки походить мова».

Коментарі до цього зайві: Це вже не етимологія окремих слів, що не відповідає сучасному становищу науки, а щось зовсім інше. Читаючи оці «лапки», почуєш, що лапки не дрібниця, це річ справді кардинальної ваги, що ухопившись за лапки, ви вивчите негарну манеру, письменника, поганий звичай користуватися чужим текстом, пряме зловживання—видавати чужі думи за свою. Ви бачите, що від нашого славетного лінгвіста залишиться одно пір'ячко, коли підійти до нього, як слід, з лапками. І перед вашими очима «Мысль и язык» це якийсь цитатний твір якогось цитатного автора-лотцеянця що використовував якогось маловідомого автора «Мікрокосма», тай сліди позамітав.

Щоб переконатися у цьому, «порівняємо, закликає нас В. Петров, напр., стор. 57 «М. и Я.» з відповідними сторінками «Мікрокосма» Лотце, й ми побачимо, що на цій сторінці Потебня подає тільки переклад Лотце, правда, що до мови й ясності перекладу, значно кращий од Коршевого перекладу 1867 року.

Не знаємо, чи мав під рукою В. Петров німецький текст «Мікрокосму», про те він не обмовився. Мабуть не мав, бо тоді-б текст Потебні краще було-б перевірити за німецьким текстом. Неясно для нас і друге, як дізнався він, що переклад Потебні кращий від Коршевого, не бачивши оригіналу.

На жаль, і нам не можна було дістати в Зіновівську цього тексту; але при всій тотожності змісту рівнобіжно надрукованих В. Петровим цитат Потебнівського і Коршевого перекладів, ми бачимо тільки одно, що думки Лотце в тих місцях, де В. Петров не знаходить улюблених лапок (хоч який буде переклад Корша, але це був дійсно переклад) були у данім разі лише матеріалом для Потебні, і на ясність формулювання Потебні було не від Лотце, а від Потебні, що дуже вільно поводивсь з чужим текстом, не маючи, мабуть, ніякої рації цитувати слово в слово Мікрокосм» і вживати лапки.

Кожний читач знає, що на протязі всього твору «М. и Я. Потебня завжди визначає свої джерела. З 48-ої сторінки до 67-ої, посилки на Лотце майже на кожній другій сторінці.

І ми певні, що там тільки, де цитується буквальний переклад, це й зазначається звичайними знаками.

Але краще всього познайомимось хоча на двох прикладах методу досліджування лапок В Петрова, щоб переконатись, чого варт цей метод.

Потебня «М. и Я.»

Рос. переклад Ф. Корша.

Различие чувственных впечатлений разных органов заключается столько же в свойстве, сопровождающем их чувства, сколько в свойствах объективного содержания—то и другое тождественны по связи (ст. 57).

С одной стороны чувственные впечатления не даются нам одним качественным своим содержанием, а с другой мы ощущаем в сопровождающем их чувстве не одну только ценность их для нас, но и их собственную ценность в самих себе. (стр. 218).

Перевернувши сторінок з десятеро, ми всюди, каже В. Петров, находимо параллелізм текстів Потебні: і Лотце, знову цитує їх. Ось ще одна паралель:

«Если бы природа не научила человека членораздельному звуку, то сам он никогда бы не открыл, в какое положение следует привести члено-разделяющие органы, посредством каких нервов и как возбудить голос, чтобы получить этот звук» (ст. 67, М. и Я.).

Где нет такого органического приспособления, которым все участвующие в похождении звука орудия приводятся в необходимые взаимные положения,—там хотя и может быть звукопредставление, но оно никогда не выразится в движениях голосовых органов (ст. 272).

Який же висновок можна зробити з цих двох прикладів (В. Петров приводить їх більше і ще гірші, та дуже довгі)? І Потебня й Ф. Корш обидва, знали добре німецьку мову обидва на думку Петрова, робили переклади, та чого-ж ці переклади вийшли дуже не однакові? На нашу думку, у Потебні—не переклад, а своє власне розуміння Лотце і своє власне висловлення, редагування, і тому вживати тут лапки також негарно, як і видавати чуже за своє, не вживаючи лапок.

Далі ми бачимо, що Лотце цитується на протязі цілих 3-х розділів (Лотце, Мікр. ст. 189—191, Лотце стр. 194—196, 196—199, або так 168 і слід.) Але ніде Потебня не робить перекладів з Лотце по 2 по 3 сторінок одразу. Цю манеру Потебні чогось не зауважив В. Петров, бо йому мовляв, ніколи було: треба занадто прикро з'ясувати «непевну й нечітку манеру Потебні робити позики без віддачі, з'ясувати це постійне і повсякчасне явище нашого лінгвіста (щось тут дхне іронією), надати «лапкам» значіння кардинальної ваги, що самостійність даної праці, ну і між иншим порушити піетет до «нашого лінгвіста» Андрея Белого, Ляпунова, Харцієва (що й собі пише) і инших.

Що до піетета, то можемо зауважити т. Петрову, що цей піетет ми почуваємо у себе і других не до обличчя Потебні та його вченого звання

навіть не до його творів, а до того напрямку в його наукових дослідях, який для нас набуває кардинальної ваги і в цьому творі молодого ще дослідника і в цілій низці його досліджень, до яких цей твір є своєрідна передмова.

Цей напрямок - адогматизм. Виставляючи яке небудь положення, він казав своїм учням: поки що для мене це положення правдиве. Але не забувайте прислів'я: було колись правдою, та заржавіло. Аналіза фактів ніколи не робиться до кінця, і в цьому постійному поглибленні цієї аналізи полягає рух науки, і від нього залежить зміна наукових положень. Цьому пієтету ніскільки не вадить пієтет до сучасної науки, що від неї часто-густо виступають різні уповноважені, захищаючи її інтереси. Не вадить йому ніскільки те, що головний редактор першого тому повного зібрання творів Потебні (щось і досі він і останній) проф. Б. М. Ляпунов на одній сторінці (61) надрукував таку свою примітку: «здесь высказывается мнение (гипотеза), теперь совершенно (с конца 70-х годов) оставленная лингвистами (себ-то, що «древние языки, по крайней мере, индоевропейские, имеют только три основных звука (а, и, у), а на другой (71) дае другу примітку, що анулює першу «это (а,у,и) верно лишь (у Потебні только) по отношению к некоторым индоевропейским языкам, напр. древне-индейскому и некоторым новым (себ-то, що «гласный звук всегда найдет место в ряду, главными точками которого служат простые (предполагаемые основные) гласные а, и, у, и может быть объяснен этим рядом приблизительно так, как е, о, которые в индоевропейских языках произошли первое из аи, второе из ау). З приводу цього можна сказати: «не вмер Данило, болячка задавила». А весь рух науки від Потебні (60-ті роки) до 70-х років полягає в тому, що тільки замінилось л и ш ь.

Не вадять нашому пієтету й інші примітки, що до етимології деяких слів, як і «лапки» В. Петрова, але тепер це буде зайва річ, не до місця.

Що Потебня йдучи за В. Гумбольдтом, був також і штейнталіст (Штейнталь теж школи В. Гумбольдта), ми знаємо, чули. Але В. Петров робить відкриття, що він ще й лотцеєнець, що «навіть і там, де Лотце, зберігаючи відбиток романтичних натурфілософських систем, подібних до фантастичних систем Новаліса, Шеллінга й Баадера, готовий находить в предметах «внутреннього дебюту» й у солодкості бачити «особую приязнь со стороны вещей» или погружаться в живую вескую глубину цветов, звуков и запахов», — скрізь у цих випадках Потебня йде за Лотце (М. и Я. ст. 58).

Почекайте т-шу Петров, крутіть, та не перекручуйте, бо щось тут, як кажуть, уже «от лукавого». Як що Лотце і вподобалось «погружаться в живую вещь глубину», то Потебня, коли помітив у самого В. Гумбольдта ухил до метафізики, зауважив, що ще рано до неї звертатись, можна і без неї обійтись. Без усякого пієтету це й вам мусить бути відомо, що Потебня був дуже далеко від тих романтичних, натурфілософських, фантастичних систем Новаліса та інших. Але і Потебня, і Лотце, і ви т-шу Петров і взагалі люди мають таку негарну звичку, про яку й каже Потебня на 58 ст. «М. і Я.» себ-то: «мы уже не ограничиваемся животным удовольствием, какое доставляет вкусная пища, а бессознательно переносим в нее свое удовольствие, в ней самой находим

достоинства, которые могут открыться только путем вкуса. Сладость предмета представляется нам его собственною заслугою, его дружелюбным расположением, горечь острота—злостью (і тут же приклав, пояснення, що ці уявлення живуть в мові)... Мы убеждены, что в сочетании звуков и красок наслаждаемся не нашим личным чувством, а тем, что звуки, краски расположены так, а не иначе, и потому сами по себе хороши».

Це не романтика і фантастика, якої, на думку лапко-знавця Петрова, тримається Лотце, услід за Новолісом; і Потебня не йде, як що так, за Лотце. Це об'єктування свого почуття, ця «об'єктивна оцінка» є просто.

Психологічний факт. І це здається нам, мусить бути відомо й В. Петрову; але велика спокуса, «коли пієтет дозволив порушити питання про етимології окремих слів, що не відповідають сучасному становищу науки, дістати десь, най у Лотце, помазок тай вимазати дьогтем «нашого лінгвіста під прапором коментування тексту Потебні, критичного дослід, що до окремих пунктів його вчення».

Можна погодитись все-таки з співробітником Всеукраїнської академії наук, що питання про взаємовідношення Штейнтала, Лотце і Потебні дуже важливе, що, розв'язавши його, можна з певністю довести ролі Потебні в розв'язанні світової загадки про походження мови».

Гарна думка з'ясувати, у кого вчився молодий Потебня, на яким ґрунті виростав його науковий погляд на мову, як найважливішу діяльність людей, яка поруч і в зв'язку з господарсько-технічною діяльністю «вивела чоловіка в люди», зробила його homo sapiens. Але щоб це зробити, треба позбавитись цитатної манери Петрова, це по-перше, а по-друге, треба поставити собі завдання по змозі зрозуміти чужу думку чи то Штейнталева, чи то Лотцева, чи то Потебні. Коли-ж ми поставимо собі завдання з'ясувати характерну маніру «нашого лінгвіста», з певністю довести «цитатний характер» його дослідів, то ми виявимо лише свою характерну маніру і більш нічого.

Цю характерну маніру добре пояснює одно прислів'ячко на Херсонщині: «ти йому образа, а він тобі луб'я». Так воно й трапилось з Петровим, як дослідником Потебні.

Наприкінці свого критично-бібліографічного розгляду питання «Потебня й Лотце», він сподівається, що в майбутньому 5-му виданні «М. и Я» цитати й тексти перевіритись до кінця. Це, на його думку, тим більш потрібне, що не вважаючи на те, що Потебня «являється одним з найбільш авторитетних письменників у питаннях теорії і філософії мови, не вважаючи на все значіння, яке він має в сучасній науці, ми, проте, зовсім не маємо критичних дослідів, що до окремих пунктів його вчення».

Поруч з цим він зауважує, що текст Потебні дуже важкий коментувати, що без цих коментарів текст нашого вченого лишається «суперечний», і тут же додає «декілька (два) прикладів». Один з цих прикладів свідчить, що Петрову невідомо те, що знає кожна письменна людина, хоч і не потебніянець, а саме, що значіння слова змінюється як до контексту. Тримаючись свого суто-філологічного методу, він бере дві цитати у Потебні з різних сторінок, де трапляється слово «зміст» в різних значеннях и визнає текст за суперечний. Другий приклад свідчить про те, що в тій академії, з якої і В. Петров, вивчали добачати «лапки», а не добачати «дужок».

От з того й вишла оттака біда: «на сторінці 153 (IV вид. «М. и Я».) ми (В. Петров) читаємо: «Внутренняя форма (слова) или представление. Так относится к чувственному образу, как внутренняя форма художественного произведения (образ, идеал) к мысли, которая в ней обективировалась». Але на сторінці 160-й II вид. 130 ст. IV вид. В. Х.) Потебня цитує Гумбольдта: «Представление, то принятой нами терминологии, чувственный образ... Коли почати тлумачити перший вираз через другий, то матимемо пояснення типу: *idem per idem* (тоб-то: чувственный образ так относится к чувственному образу). Так закінчується цитатний дослід В. Петрова. *Dixi et animam levavi* і «победоносна підпись: Віктор Петров.

Тут нам здається ні перевірка цитат, ні коментарії до тексту не можуть нашому тлумачеві розтлумачитись і позбавитись своєї «певної та чіткої манери» наводити цитати. Чогось йому вподобалось останню цитату узяти з другого видання «М. и Я.» Може воно там так і надруковано, як пише П. Петров. Перевірити не можемо, бо мій примірник 2 видання так і не вернувся з Капрі. Але в 3-му и 4 виданні (а воно було і у Петрова) ця остання цитата з Гумбольдта має такий вигляд:

«Представление (т. е. по принятой нами (не Гумбольдтом, а Потебней, В. Х.) терминологии, чувственный образ) не может стать понятием без соединения со звуком»...

Потебня німецьке *worstellung* примушений був перекласти звичайним російським «представлению», яке він зазначав терміном «чувственный образ», «совокупность восприятий», а слово «представление» він вмивав як замісника, представника цього «чувственного образа», як внутрішню форму слова образного. Це знає кожний читач Потебні, треба було знати це й нашому текстолобцю Петрову. А щоб більш цього не трапилось з ним такого непорозуміння, нагадаємо йому Лессінгове правило, що до чатання чужих творів.

Підчас своєї полеміки з французькими теоретиками, які знаходили суперечності й помилки в тексті Арістотеля, він висловиває так: «Раніше, чим визнати, що Аристотель у чомусь помиляється, я тричі назову себе дурнем». Це не пієтет, а звичайнісінька повага до чужої думки й слова.

Нарешті й ми висловимо побажання, щоб думки й вчення Потебні ввійшло в українську науку та письменство «без лапок», як воно ввійшло в російське письменство, щоб між иншим вчення Потебні про внутрішню форму слова й художнього твору використано було прихильниками так званого формального методу дослідження літературної поезії. Але для цього редакційній колегії творів Потебні треба подбати про те, щоб швидче видати лекції Потебні з теорії словесности, але без того пієтету, з яким видано було в перший раз. Це посмертне видання, хоч і під моєю редакцією, але проти моєї волі, зроблено так, що вимагає дуже великої переробки. Тільки з такою умовою «штейнталіст, лотциянец» і т. д. Потебню з'ясується як найкраще.

До більшовизації компартій.

Четвертого квітня закінчив свою роботу поширений пленум Комуністичного Інтернаціоналу. Цей пленум дорівнюється майже конгресові.

Пленум перевірив роботу починаючи з V конгресу минулого року і накреслив напрямок роботи надалі в залежності від господарського й політичного стану капіталістичних держав. Відповідно цьому складено питання порядку денного. Головні питання, що було винесено на обговорення такі:

- 1) Міжнародний стан і більшовизація компартій.
- 2) Боротьба за єдність професійного руху.
- 3) Селянське питання.

- 4) Опозиція в Р. К. П. і справа інших партій.

Міжнародна й політична кон'юнктура зводиться до таких основних моментів:

- 1) англо-американський блок (господарча стабілізація).
- 2) План Дауеса.
- 3) Кінець демократично-паціфістської ери (політична стабілізація).
- 4) Події на сході в Китаї.
- 5) Оживлення профруху.

Ще підчас п'ятого конгресу два капіталістичних центри — Америка, Європа, Північні Сполучені Штати і Англія — працювали нарізно. Америка до останнього часу провадила тактику невтручання в європейські справи.

З прийняттям плану Дауеса — поновлюється співробітництво англо-американського капіталу.

Мудрий план зводиться до того, що Америка (переважно) і Англія дають Німеччині позику (кредит) 10 мільярдів карб., беруть до експлоатації цілу низку підприємств і в першу чергу залізниці, а за це Німеччина що року повинна виплачувати по 2½ мільярдів карб. військових боргів. З однієї руки дають позику, а другою будуть обдирати її, підголювати. Англо-американські діячі добре розуміють, що Німеччину не можна „поновлювати“ до безчуття, бо вона тоді буде конкурувати з ними на ринках особливо з Англією. Та й Франція на це згодиться.

По-за-цим англо-американські імперіялісти на сході теж працюють вкупі, заварюють кашу в Китаї. Це зветься стабілізацією господарства. Капіталісти взялися до поновлення господарства за рахунок експлоатації робітників і колоніальних народів.

В політичному житті наступила теж стабілізація, спад революційної хвилі, після поразки жовтневого повстання в Німеччині, — робітничий клас не виявив потрібної акції проти капіталістів. Поки що панує фашизм. Останні події в Болгарії, є „зразкові“ приклади — фашистському режиму. Підсилюється реакційні уряди. Промайнула смуга демократичного паціфізму, лівобуржуазний блок, робітничі уряди до демісії. В Англії, так званій, робітничий уряд Макдональда, замінили лорди, фінансова аристократія. Уряд Еріо — ісловлено недовір'я, в Німеччині на президента обрано вже після пленуми монархіста і Вільгельмського генерала Гінденбурга.

І це не випадково. Не випадково, що Макдональд здав позиції консерваторам, а Еріо йде тим самим шляхом. Такої участі зазнають половинчасті партії дрібної буржуазії. Стали до влади соціал-угодовіські партії в наслідок того незадоволення дрібної буржуазії імперіялістичною політикою капіталістів особливо на податкову політику і постійні збільшення на озброєння. Але коли герої паціфізму стають до уряду, вони на ділі провадять політику буржуазії, вислугуються перед нею і не в силі і не здатні своїми реформістськими засобами узяти до рук буржуазію. Уряд

Еріо упав через те тільки, що намагався провести податок на приватний капітал, Французький сенат його завчасно забракував. Дрібна буржуазія, яка подавала на виборах за них голоси, зневірилась незадоволена з них, що вони нездатні нічого твердо провести, одстояти їхніх інтересів. Капіталісти ж починають їх дискредитувати, як тільки ще вони намагаються противне їм робити.

Проте, провал героїв паціфізму має свої дуже корисні сторони. Сумні факти скандального провалу розбивають фальшиві надії демократизму й мирного співробітництва з буржуазією.

Коли ми тут говоримо, що після демократичної ери, ми вступили в реакційну еру, то це не означає, що ми одкидаємо революційну перспективу взагалі. Ми говоримо за даний момент, за останній короткий період. Не забудьмо, що розходження між капіталістами йдуть своїм порядком. Що боротьба між власниками і пролетарями провадиться далі. Англія й Америка навряд чи за чужі землі помиряться. І тепер уже між ними загострюється боротьба за вплив над Канадою, Австрією.

План Дауеса ще себе на ділі не показав. Побачимо де Німеччина візьме 2½ мільярди для виплати репарацій. Стан німецького громадянина навряд чи покращає, бо податки, тариф за проїзд по залізницях збільшуються, і тягарі їх лягає в першу чергу на споживача. Вряд чи робітники згодяться поповнювати підприємства своїх власників за рахунок зменшення своєї заробітної платні, робочого дня. Обрання Гінденбурга безперечно є протест шовіністично настроєної буржуазії проти плану Дауеса.

Тепер два особливо виразні факти. Помітно на фоні революційної перспективи: це революційна боротьба колоніальних народів в Єгипті, Китаї з імперіалістичними хижаками й тяжіння серед професілок, особливо серед англійських, до об'єднання, до спільної боротьби проти наступу капіталу.

Міжнародна ситуація, інтереси робітничого класу тепер вимагають найбільшої єдності серед наших комуністичних лав перетягнення на їхній бік широкіх трудящих мас, особливо селянства.

Нам тепер зрозуміло, чому на обговорення пленуму поставлено питання про більшовизацію компартії, боротьбу за єдність профспілку й інше. Ці всі питання мають внутрішній зв'язок.

Про більшовизацію заговорили ще на п'ятому конгресі в зв'язку з організацією комосередків на виробництві на основі фабзавкомів.

В чому-ж саме полягає більшовизація, який її конкретний зміст?

Більшовизація, лєнінізм, марксизм, революційний комунізм—це рівнозначні слова. Більшовизація має лише конкретніший зміст і більш відповідає сучасному моменту. Зараз компартії переживають приблизно такий самий час, як більшовицька партія після революції 1905—6 р. р. І за ті часи глухої реакції Ленінська партія зуміла зберегти від розкладу свої лави, зміцнити їх і 1917 року повести за собою трудящі маси. Секрет тут більшовицької перемоги в тому, що за ці часи більшовизм не тільки провадив непримирену боротьбу з чорною реакцією, а й загартував себе в боротьбі з іншими соціал-демократичними течіями—ліквідаторством, троцькізмом і одзовізмом; цей досвід російської партії для компартій інших країн має дуже велике практичне значіння.

Тим то в історичному розумінні—більшовизація, це поширення й засвоєння досвіду і методів більшовізму Ленінської партії, що має загальне міжнародне значіння.

Більшовизація—це ціла система, наука підвалини якої заклала російська комуністична партія. Більшовизм має свої особливості не тільки в організаційній справі. Більшовизм охоплює ідеологічний програмовий організаційний, тактичний бік комуністичного руху. Більшовизм—це особливий спосіб діяльності, боротьби з класовим ворогом, цілком відмінний від методів угодовської соціал-демократії і анархо-синдикалізму і так званого ліво-комунізму. Більшовизм всю роботу, боротьбу скеровує до останньої мети—повалення буржуазії для встановлення комуністичного ладу. Але більшовизм не догма, незакінчений досвід боротьби за комунізм.

В справі організаційній—головне завдання більшовизації—організація комосередків на виробництві на основі фабрично-заводських осередків.

Ми вже згадували, що V конгрес в справі організаційного питання постановив перейти до організації осередків на підприємствах. До цього часу партійні організації були територіально, в містах по кварталах, по виборчих округах. Але ця

організаційна система зовсім не відповідає оснóвній нашій роботі, тактиці перетягнення на свій бік широких робітничих мас. Наша тактика полягає в тому, щоб вести агітацію, пропаганду, обстоювати інтереси робітників на підприємстві, на заводі, на фабриці. Звідси цілком зрозуміло, що організаційної роботи не можна одривати від підприємства, а навпаки — треба переносити комосередки на заводи.

Організаційна нарада Комінтерну, що закінчила свою роботу як раз перед пленумом, підвела підсумки роботи в організаційній справі, само досягнення в справі організації комосередків на виробництві.

Звичайно, краще всього робота в цім напрямку стоїть в комуністичній партії радянського союзу. Далі досить добре справа з організацією пішла в Німеччині, не вважаючи на скрутні умови, в яких тепер перебуває компартія; там на виробництві засновано вже більш тисячі комосередків. В Чехо-Словаччині теж значні досягнення маємо. В Чехії як раз справа пішла по правдивому шляху. Французька компартія недавно приступила до організації осередків на зазначеному принципі. Гірше всього справа стоїть в Італії, Болгарії через фашистські утиски проти компартій. Кепсько справу поставлено в Сполучених Американських Штатах, там ще компартія навіть не приступала до цієї роботи.

Взагалі-ж одну хибу, найхарактернішу для всіх компартій, виявлено в організаційній справі, саме та, що переважну більшість членів партії не притягнуто до партійної роботи. Через це виробився вже певний тип функціонера, партійця — активіста, „службиста“, що несе відповідальну партійну роботу. В цьому є загроза, що партія стане бюрократична. Тому надалі треба не тільки поширювати комосередки, а й втягти всіх своїх членів осередків до партійної роботи.

Про ухил в бік від більшовізації говорять ще такі найважливіші явища в житті Комінтерну, що знайшли засудження майже всього пленуму: 1) троцькізм, 2) брендлеризм, (в німецькій компартії) 3) правий ухил, брюнських комуністів, опозиція Крейбіха (в Чехо-Словаччині), 4) лівий ухил Бордіги (в Італійській компартії), 5) неправдиве розуміння лєнінізму (в Франції), 6) більшість і меншість в американській партії, 7) неправдиве розуміння національної справи в Півно-Славії) 8) ренегатство.

Троцькіська течія досить выяснена в дискусії РКП особливо після видання „Уроків Октябрю“. Головна помилка Троцькізму — не доцінення ролі селянства в революції, звідси неправдива його теорія перманентної революції.

В умовах сучасної союзої дійсности троцькізм — неправдива оцінка ролі непу, переоцінювання планового регулювання промисловости і т. и.

В міжнародньому масштабі, в компартіях інших країн — троцькізм ідеологічно ясно не визначився, він поки що знайшов деяке співчуття в окремих комуністів та груп.

Виявилось, що праві елементи в Комінтерні підтримували, співчували троцькізму — у Франції Суварт, Монат, в Чехо-Словаччині Кребіх, у Польщі проф. частина Волин ЦК. В Німеччині — троцькізм як німецькі представники зазначили, виявляється в обстоюванні фракційности в партії.

В Італійській компартії визначилась течія Бордіги. Бордіга виявив нерозуміння суті революційного комунізму, свою непослідовність починаючи ще з II конгресу — в питаннях про участь в буржуазному парламенті, про ролі партії, в питаннях тактики єдиного фронту (на V конгресі стало це особливо виразно). В цих питаннях Бордіга схиляється швидше до лівого комунізму голандської школи (Горшета-Панекука), тоб-то одкидає участь в парламенті, проведення тактики єдиного фронту з соціал-демократами. Ролі керівників він обгрунтовує вже цілком непослідовно за Троцьким. На ділі бордігіанство, — це одход од масової роботи, політична пасивність, — сектанство.

Брендлеризм (група Брендлера, Тальгеймера й Радека) — в минулому напівсоціал-демократична тактика, — це невдалий Саксонський „досвід“ — коаліція, співробітництво соціал-демократами „дрібязкове“ уявлення „й неправдиве тлумачення гасла боротьби за робітничо-селянський уряд (через коаліцію до диктатури). В даний момент група Брендлера бореться проти того курсу в роботі, що його взяла німецька компартія, обвинувачуючи її в тому, що вона ніби не веде масової роботи, не бореться за конкретні, часткові досягнення, виступає проти тактики виконкому, направленої на зміну старих керівників, що не оправдали себе на ділі. Мета цієї групи цілком ясна, вона направлена на те, щоб повернути загублене керівництво в партії.

Зразок антибільшовизації є меморандум Брюнської організації (в Чехо-Словацькій компартії). Брюнські „теоретики“ виступили проти „ілюзійної“ політики, революційної романтики, „дитячого“ уявлення про революційність, що вимірюється кількістю розбитих шибок на демонстрації. На їхню думку, справа тепер не в тому, щоб підняти рух, в тому, щоб при революційній ситуації довести справу до кінця. Це чиста, типова соціал-демократична теорія непротиставлення, пасивного вичікування революції, відмовлення від повсякденної боротьби. Взагалі Чехо-Словацька компартія переживає глибоку внутрішню кризу. Тепер в партії немає єдності, в ЦК входить більшість на чолі з Нейтратом і меншість з—Шмералем.

Лівій частині бракує тактичної видержки, права частина в деяких питаннях вдарилась в опортунізм; над-то песемистично оцінює стабілізацію капіталізму, не вірить, що робітництво можна підняти на будь-яку масову роботу.

Крейбіх репрезентує праву опозицію в партії, не задоволений централізмом в Комінтерні, „комісарствування“ з Москви. Криза в партії Чехо-Словацьчини пояснюється двома мотивами: 1) партія не єдина національним складом, в ній точиться придушена боротьба на національному ґрунті 2) партія не віджила соціал-демократичних забобонів, традицій, бо вона складається на 70 із колишніх соціал-демократів.

В Американській компартії відзначалося дві течії—більшість на чолі з Форестом, меншість з Рутенбергом. Меншість і більшість розходяться в справі організації робітничо-фермерської партії. Більшість проти і знаходить, що всю увагу слід тепер звернути на зміцнення компартії, меншість одстоює, що треба організувати робітничу партію (крім комуністичної), щоби не порвати з робітничими масами. Комінтерн знайшов, що „обое“ неправильно дивляться на справу і передав справу на розрішення четвертого з'їзду американської компартії. Все таки визнав, що робітничу-ж партію—організувати треба,—щоб компартія могла вести роботу серед легальної масової організації.

Виключення із Шведської компартії—Хеглунда, Росмета, Моната із Французької компартії із Чехо-Словацької компартії. Бубнича, й інших—ця справа вже знайома Комінтернові. Імена їх в минулому: Леві, Серат, Фросар, Балабанова, що не могли помиритися з „централізмом“ Москви.

Це герої дрібно-буржуазної фрази, й хитання. Затяжна смуга світової реакції є сприятливий ґрунт для таких маловірів. Більшовицька партія в реакцію, після революції 1905—1906 р. чимало зазнала таких „отщепенців“. В компартії Південно-Славії не гаразд справа стоїть з національним питанням, в ній відзначався так званий, нігілізм,—байдуже відношення до неї, національної справи одкидання революційної сторони за національним рухом і звідси спроба розрішити національні домагання конституційним порядком. Пленум виправив лінію південно-славської партії, порадив уважніше ставитися до національної справи,—обстоювати автономію для нацменшостей.

До яких-же практичних висновків прийшов Комінтерн в справі боротьби за більшовизацію проти всяких, правих опортуністичних ухилів.

Комінтерн однодушно засудив троцькізм і тих, що його підтримують. Групі Брандлера, Талгеймера Радека,—зробив останнє попередження засудивши їхню поведінку, направлену проти теперішнього ЦК німецької компартії. Чехо-Словацькій компартії запропонував повести важливу боротьбу проти „правизни в партії“, скликати Брюнську конференцію й з'ясувати помилку брюнських „теоретиків“. Італійській компартії пленум засудивши позицію Бордігі, запропонував зробити вибір поміж бордігіанством і Комінтерном. Такі конкретні заходи намітив пленум в справі боротьби за справжню більшовизацію. Ми ілюстрували питання про більшовизацію на негативних прикладах, хибних ухилах. Є вже приклади позитивної, зразкової більшовизації, саме у німецькій компартії.

Ось як вона розуміє свої завдання даний період затяжного темпу революції.

„Саме в такі періоди кожен комуніст повинен зрозуміти все відповідальність за свій вчинок, за кожне своє слово. Конкретність, позитивність, гостра критична аналіза, відвага, палка ненависть і розумна витриманість по до реформиських прогнатарів, терпеливе відношення до робітників, що інакше мислять, організаційні здібності втягнення неорганізованих до профспілок, щоб там збільшити вплив комуністів, одкидання всякої цеховщини, міщанства.—ось чого повинна партія вимагати від кожного із своїх членів саме в такий період“.

Такі поки наслідки більшовизаційного гасла, що його кинув V конгрес. Головне тепер в період реакції: загартувати власні

лави, не губити перспективи, точно оцінювати дійсність і правильність в згоді з нею направляти волю партії, перетягти на свій бік масу пережити реакцію, залишитися вірним інтересам робітничого класу і готувати трудящі маси до остаточної перемоги.

З погляду цього основного завдання серйозні ваги зараз нібуває боротьба за єдність професійного руху. До цього питання можна підходити і з боку проведення більшовицької лінії; тактики і в справі професійній. На пленумі питання про єдність руху обмірковувалась не тільки з боку більшовізації в професійній справі, а головним чином в напрямку того, як саме в цей період реакції, наступу капіталу краще одстоювати інтереси робітничих мас і організувати їх під проводом Комінтерну.

Питання про єдиний фронт в профурсі ґрунтовно обговорювалось на III конгресі Профінтерну в липні мирного року. Тоді ще подано „гасло“ назад в профспілки гасло боротьби за єдність, профспілок. Суть цієї тактики полягає в тому, що революційні профспілки що входять та червоного Профінтерну повинні добиватись об'єднання з реформистськими, угодівськими Профспілками II Амстердамського Інтернаціоналу, що перебуває під ідейним впливом і керівництвом соціял-демократії.

Тактика боротьби за єдність в профурсі стане ясніша, коли ми порівняємо її з тактикою єдиного фронту, яку провадять Комінтерн. Тактика ця направлена на те, щоби добитись спільних виступів, спільної боротьби з рядовими робітниками, що ждуть ще чогось і довіряють соціял-зрадникам. Але тут тактика єдиного фронту—не злиття, не організаційне об'єднання двох партій. Це основна відміна в тактиках. В профурсі ми згодні, ми йдемо, ми боремося за злиття, за організацію єдиного, об'єданого професійного Інтернаціоналу. Ми йдемо на злиття з угодівським Амстердамським II Профінтерном. Ми маємо тепер комуністичні партії у всіх країнах, ми тепер можемо по—своєму, по—комуністичному одстоювати тактику єдності, можемо вступати до реформистських профспілок, щоб там серед безпартійної маси провадити свою комуністичну, самостійну роботу.

За кончею свою мету ця тактика має не тільки щоденну боротьбу за робітничі інтереси, а й боротьбу за вплив, за перетягнення на свій бік безпартійної робітничої маси. Ми згодні об'єднатись, бо знаємо, що своєю роботою завоюємо співчуття мас.

Які ж саме перепони на шляху боротьби за єдність? Амстердамський Профінтерн жахається йти на злиття, боїться більшовізації профспілок, соціял-угодівські бюрократи бояться загубити свій вплив на робітничі маси і тому чинять Виконкому Профінтерну різні формальні перешкоди до злиття. Вони вимагають від Профінтерну визнати програм і статут Амстердаму. Профінтерн пропонує об'єднатись без всяких умов і після злиття виробити спільний статут а там, мовляв, себе на роботі покажемо. Так стоїть формальна справа. Перешкоди, що стоять на шляху боротьби за єдність руху—це розбещеність профспілок.

Тепер є різні профспілки: угодівські, реформистські, що йдуть за II Профінтерном (іх більшість) і революційні—що їх об'єднує III Профінтерн, є ще анархо-синдикалістичні, навіть фашистські, реакційні, що перебувають під впливом буржуазних партій, Профспілки колоніальних держав навіть мало зв'язано з європейськими профспілками. В деяких державах наші революційні профспілки існують окремо (наприклад, у Франції), в деяких входять в угодівські і мають там свої фракції.

За останні роки—в Амстердамському Інтернаціоналі—оформувалася ліва частина англійських тред-юніонів, що також обстоєє єдність.

Головне завдання на шляху цієї розбещеності профруху—вести вперто боротьбу за спільну роботу в низових професійних організаціях на фабзавкомах, створювати там комітет пролетарської єдності. Друге завдання:—провадити закріплення—англо-радянського професійного блоку, співробітництва, що досягнуто на останній спільній конференції англійських тред-юніонів і радянських профспілок. Всі зусилля направлені на те, щоби досягти об'єднання двох професійних інтернаціоналів, об'єднати профспілки європейських і колоніальних країн, щоби ми в гушні широкі робітничі маси могли провадити свою комуністичну роботу. В цьому полягає вся суть нашого стратегічного маневру в професійній справі. Це одночасово й буде більшовізація профруху. Цим тільки шляхом ми завоюємо вплив серед широких робітничих мас. Прорив зроблено в Амстердамському „болоті“, співробітництво з тред-юніонами налагоджується. Нам потрібно тепер цей успіх закріпити і просувати справу далі. Поскільки Комінтерн держить курс завоювати на свій бік

трудящі маси—нам зрозуміло чому, саме і селянське питання було поставлено на обговорення пленуму.

Селянське питання не сходить з порядку денного починаючи з II конгресу. Ще 1920 року тов. Ленін накреслив основні завдання в справі колоніального й аграрного питань. На п'ятому конгресі воно вже ставиться більш як питання тактики,— як проблема встановлення єдиного фронту з селянством. В даний момент міжнародного стану—селянське питання набуває надзвичайної ваги. Селянство, колоніальні народи складають переважну більшість населення землі. Досвід революції в Радянському Союзі, Венгрії, Болгарії,—підтверджує, що успіх перемоги пролетаріату залежить від того з ким йде селянство (звичайно в аграрних країнах). Перемога наша є наслідок спільної боротьби пролетаріату з селянством. В Болгарії селянство як раз виступило само а не спільно з пролетаріатом і потерпіло поразку.

Буржуазія, поміщики—по-своєму провадять з селянством тактику єдиного фронту, на свій манір. Проводять сполуку з селянством, колоніальними народами. Поміщики й капіталісти експлуатують без жалю селянство, обірають його податками, шляхом підвищення цін на товари на заоренодану землю і т. и. А проте буржуазія зуміла встановити змирку з куркульством і через нього провадить свій вплив на останню масу селянства. Завдання Комінтерну—розбити таке співробітництво трудящих з експлуататорами, перетягти його на свій бік, встановити поєднання міста і села в світовому масштабі.

Звідси Комінтерн накреслив відповідні тактичні й організаційні заходи. По-перше, Компартії повинні збільшити роботу серед селянства і колоніальних народів особливо. По друге—завоювати на свій бік селянські організації, зв'язати їх з селянським Інтернаціоналом. Там, де неможливе селянство складає в організаціях більшість в порівнянні з поміщиками, або куркульством, воно повинно домогатися керівництва в таких селянських організаціях. На випадок невдачі—засновувати селянські організації із неможливіків і середняків під приводом компартії. Підчас виборів компартіям вступати в блок з неможливіцьким, дрібно власницьким організаціям. Звичайно союз з селянством це означає поділ з ними влади. Досвід революцій у нас, в Болгарії, Угорщині, Баварії, показав, що селянство не само, а вкупі і за проводом робітників може досягти перемоги над експлуататором. Тому керівництво в боротьбі повинно залишитись за робітничим класом Компартіями.

Найкраща формою селянських організацій Комінтерн визнав—Селянські союзи.

Деякі делегати (Варга, Домбаль) на пленумі одстоювали організацію селянських партій, коли ініціатива цілком виходить од Комінтерну. Більшість одкинула цю думку бо партії не можуть стати за масову селянську організацію що об'єднувала-б навколо себе різні шари селянства, батраків, середняків і неможливіків.

Такі загальні висновки в справі тактики в селянському питанні. До речі тут зауважити, що селянське питання досконало в Комінтерні не розроблено. Є загальні програмові й тактичні положення, але ще немає обліку особливостей аграрного руху, становища селянства в тій чи іншій країні. Завдання надалі—вивчити життя, економічний і політичний стан в різних країнах, з різними земельними особливостями, в колоніальних, буржуазних, державах і в залежності від цього вже накреслити програм діяльності компартії відповідно до окремої держави.

Ще одна хвиля в селянському питанні. В деяких компартіях не звертають належної уваги на роботу серед селянства, нехтують цю справу, недбайливо ставляться до селянської справи. Таке ставитись до справи, від якого майже наполовину залежить успіх в боротьбі за повалення капіталізму,—нагадує скорше соціал-демократичні забобони, цеховщину, ніж справжню більшовицьку тактику що до селянства. От ті основні питання, над якими працював пленум.

Як бачимо, головне завдання тепер, чого вимагають і сучасні міжнародні обставини, і перспективи дальшої боротьби, це—більшовизація—загартування комуністичних партій і перетягнення на свій бік широких робітничих і трудящих мас. Успіх майбутньої нашої перемоги, це—міцні компартії що залишаться з масами. Тому то Комінтерн і скеровує роботу національних секцій в цьому напрямку.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ЯРМАРКОВИЙ ТА БІРЖОВИЙ ІНСТИТУТИ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОГО НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Ярмарковий та біржовий інститути, що їх утворено за розвитком товарного господарства в умовах панування торгівельного, потім промислового та фінансового і, нарешті, державного капіталу, стонують значні властивості, а подекуди й поступовні фази торгівельних форм, утворених загальним ходом економічного розвитку.

На правду сказати, з товарними біржами порівняти дається тільки великі гуртові ярмарки і саме про них надалі провадитиметься розмова.

Ярмарки та біржі передусім тим подібні одне до одного, що вони є інститути на організовану щільну зустріч широких когорт продавців та покупців, коли між ними складається угода. Отже, обидва інститути є за посередників для купців, і в цьому їхня внутрішня і зовнішня подібність. Проте вони мають і суттєві відмінності.

Ярмарки поєднують гуртову, напівгуртову і роздрібну торгівлю; біржі переважно гуртову. Ярмарки відбуваються періодично: великі раз або кілька раз на рік, а дрібні, де переважає роздрібна торгівля раз на місяць; цим вони наближаються до періодичних базарів. Біржі мають систематичну чинність. Нарешті за оснóвну рису ярмарків є з'їзд купців до місця ярмаркової торгівлі з місцевостей більш-менш віддалених; а біржі відвідують гуртові купці на місці. При цьому треба зауважити, що й організовано біржі надто пізніше проти ярмарків.

Виникнення ярмарків припасовується до давньої давнини. Спочатку вони виникали під той час і на тім місці, де прибували чужоземні купці з товарами. Згодом ці купецькі одвідини робилося певного часу і на торг збиралося чимало людей порівнюючи з багатьох місцевостей.

В міру того, як розвивалося продукція народного господарства заходила потреба систематично вимінювати речі для неодмінного вжитку, отже й постали і розвинулись спочатку періодичні, а потім щоденні базари, де продавалося товари в наявності. Під той самий час набувають де далі більшої ваги контрактівні угоди за зразками. Таким чином ярмаркова торгівля еволюціонує, зменшуючи питома вагу наявного товару по ярмарках по-перше через розвиток базарної торгівлі, а, по-друге, через розвиток ярмаркових контрактівних угод. Проте еволюція ярмаркової торгівлі двома визначеними формами лише в деякій хоч і значній мірі змінює співвідношення різних торгівельних форм на ярмарках, але жадної з них не знищує остаточно.

За дальшого капіталістичного розвитку, поліпшення шляхів сполучення, за ускладнення й розвитку торгівельних взаємин найдосконаліші торгівельні форми набули характеру постійності; їх зосереджено по великих містах, які за влучним висловом проф. Василенка зробилися постійні ярмарки, постійні контракти. Проте, коли для постійної торгівлі наявними товарами утворено міські й сільські базари і постійні крамниці, то треба було-б подбати і про форму організованої гуртової торгівлі. Справді, її утворено, як товарні біржі; і вони є за найвищу фазу розвитку постійної організованої гуртової торгівлі.

Систематичність біржових зустрічей перетворюється на щоденні біржові зібрання. Звідси випливають деякі тільки біржі, а не ярмаркам властиві функції, прикладом, котірування й маклерське посередництво. Корисність цих функцій для тих, хто торгує, примусила вжити їх і на гуртових ярмарках, а згодом покласти на біржовий інститут обслуговування ярмарку, утворивши постійні або спеціально ярмаркову біржу.

Протягом світової війни і великої пролетарської революції доля біржі і ярмарків мала багато спільного. За світової війни було напружено всі людські, технічні й економічні ресурси в капіталістичних країнах, світовий капіталізм потребував їх у необмеженій кількості і, зрозуміла річ, їх бракувало. Отже, все це довело до того, що держави обмежити вільну економічну чинність громадян, утворило ідею

регулювати капіталістичне народне господарство, яке збудовано на приватній власності та необмеженій особистій волі порядкувати майном.

Тоді виявилось на справі економічну природу ярмарків і бірж, як інститутів збудованих на власній ініціативі і на приватній власності в торгівлі: підчас війни, в умовах фактичної відокремленості держав, промислової демобілізації і подекуди планового регулювання, що до постачання армії й населення, великі ярмарки і товарні біржі до деякої міри були зайві і почали гиніти: не заходило потреби ярмарками й біржами встановлювати ринкову ціну на товарний збут. Ціну встановлювала промисловість, що мала монопольне місце в збуті товарів, яких не вистачало, або держава встановлювала ціну, а збут було забезпечено.

По утворенні влади Рад за доби військового комунізму характерні риси на рідного господарства були спроби скасувати вільний ринок, поволі знищити систему грошового обігу, організувати облік потреб і систему розподіляти товари, продукти то-що. Держава являла собою монопольний розподільчач промислової продукції і лише про село залишала деяку волю для товаровиміну, проте ця воля була надто негативна.

Зрозуміла річ, що в таких умовах для свого існування ярмарки і біржі не мала основних передумов, та й не можна було їх дозволити; отже, за доби 1918—1921 р. бірж у нас зовсім не було, а з ярмарків збереглося місцями тільки сільські базарного типу.

Дала життя ярмаркам і біржам нова економічна політика. Збільшилась особиста ініціатива селянства і взагалі широкого ринку. Було дозволено вільний вимін сільсько-господарської продукції і продукції орендової промисловості; дозволено втягти до цього вільного виміну і державну промисловість організовану в формі окремих юридичних осіб з відносною волею комерційної чинності. Все це в певній мірі відтворило панування стихійного ринку, яке найдужче одбилося на першій добі непу, коли ще держава не збагнула шляхів опанувати стихійні сили, що їм дала життя сама. Тими часами, за перших двох років непу особливої ваги набули великі ярмарки. Занедбані шляхи сполучення, недостатність торгівельних зв'язків знову, як багато десятиліть тому, постали у нас за передумови гуртової ярмаркової торгівлі.

До сучасного господарського життя біржовий інститут прищеплювався надто млявіше й важче.

Форми біржового посередництва для трьох категорій, що торгували, новітньої формації держорганів, кооперації і приватних осіб, було утворено не враз, котірування надміру ускладняла де далі нижча валюта (грошова вартість), кооперативний ринок, що на нього спочатку орієнтувались біржі був надто малосилий.

Проте, за дальшого часу спостерігалось протилежний процес: ярмарки не виявляють нахилу міцніти й розвиватись і навпаки набирають сили біржі.

Цей розвиток біржового і ярмаркового інститутів цілком відповідає загальним оснiвним процесам нашого економічного життя. Тими роками шляхи сполучення відновлено; відтворено торгівельні зв'язки, вони зміцнили і набули усталеного характеру; розвинулась і усталилась торгівля, місто знову стало за постійний ярмарок, постійні контракти. Разом з тим, раціоналізація продукції і торгівельних калькуляцій, поширення ринків і торгівельних зв'язків, надто відтворення твердої валюти—сприяли природному нахилу до нормалізації товарообігу, до типових умовин угод, до правдиво встановленої ринкової ціни; одночасно ускладнилась і стала за неодмінну тим, хто, торгує, біржова робота.

Припинення зростання, а подекуди й падіння ярмаркової торгівлі з 1923 року характеризують такі дані:¹⁾

Нижньгородський ярмарок.			Харківський Водохрещ. ярмарок		Київ. Контракти		
Сума обігу		товарообіг	Сума обігу		товарообіг	Сума обігу	товарообіг
1922 р.	209	4.400	7,9—9,8 ²⁾		721	11,75	1.132
1924 р.	75	3.400	24,2		600	17,17	735
1925 р.	—	—	13,4		264,9	щось 14	щось 1000

¹⁾ Бакінський ярмарок, що обслуговує наш товарообіг в Персію має особливе місце.

²⁾ За різними індексами.

Падіння ярмаркового обігу ціновою стороною відбулось подекуди за рахунок зниження цін на товари, отже, кількісною стороною воно значно менше; як раз це характеризує менше падіння ярмаркового товарообігу. Крім того цінове зменшення ярмаркового обігу відбулось за рахунок зменшення недоладних довгочасних угод, які мали місце 1923 і подекуди 1924 р. і потім були не здійсненні; вплинуло на зменшення ярмаркового строку, екасування ярмаркових пілг (для Харківського ярмарку) несприятлива ринкова кон'юнктура на всі три останні ярмарки.

Слід також зазначити цілу низку впливів на підсумки цінового й товарового обігу: умовини окремих ринків, гірші умовини давати товари, кредит то-що. Нарешті, треба підкреслити недосконалість ярмаркової статистики: до ярмаркових угод приєднується угоди безперечно неямаркового характеру, товарообіг на ярмарках облічується недостатньо, деякі ярмаркові угоди відбувається, як неямаркові і таке інше.

Проте загалом і в цілому, як показчик руху ярмаркових обігів рік по рокові наведена нижче таблиця за даними ярмаркової статистики є досить характерна: стабілізація, а подекуди й падіння ярмаркової торгівлі являє собою безперечний факт нашого економічного життя.

Ще яскравіше це явище характеризують не абсолютні, а відносні цифри.

Приміром, обіги Харківського водохрещного ярмарку 1924 р. за 33 дні торгівлі становлять 246% пересічних обігів Харківської товарової біржі за той самий період часу, що приєднується до строку ярмаркової торгівлі, а 1925 року ярмаркові обіги водохрещного ярмарку за 22 дні становлять тільки 69,1% пересічних обігів за 22 дні (пересічні обіги взято за квартали). Такі самі зіставлення обігів Київських Контрактів з пересічними обігами Київської товарової біржі дає нам питому вагу Контрактових обігів 1924 р. 635%, а 1925 р. 157%. Правда, треба мати на увазі й те, що українські ярмарки 1924 р. відбувались по осінній збутовій кризі, коли вона минала, а ярмарки 1925 р. навпаки за періоду мляого збуту. Проте, ці економічні чинники не могли так надто вплинути на падіння питомої ваги ярмаркових обігів, отже, наведені цифри коли не самий ступінь, до якого знижено ярмаркову торгівлю, то, принаймні, хоч її нахил до підупадання.

Наведені цифри дають принаймні зробити один безперечний висновок: питома вага гуртових ярмарків у нашому товарообігові та їхнє абсолютне значіння зменшується.

Що до товарових бірж, то ми маємо зовсім інше: їхні обіги надто й майже неухильно збільшуються, і це можна характеризувати такими цифрами.

Обіги україн. бірж.

	1923-24 р.	1924-25 р.
1 кварт. . .	46.135,9	196.029,8
2 » . .	63.831,2	173.426,0
3 » . .	92.866,2	—
4 » . .	117.223,2	—

Підупадання обігів українських бірж за другого кварталу 1924-25 р. по значному піднесенні 1-го кварталу з'ясовується тимчасовими минулими причинами не надто характерно; проти попередніх періодів і 2-й квартал 1924-25 року свідчить про велике піднесення. Загалом за 1½ року обіги бірж, за біржовими угодами й позабіржовими, які реєстровано на біржі порядком обов'язковости, збільшилися на 276%; а якщо ми візьмемо обіги лише за біржовими угодами, матимемо збільшення виключно біржових обігів, що найбільш характеризують чинність бірж; більш ніж уп'ятеро.

Визначене збільшення обігів на українських біржах лише в незначній частині відбулось за допомогою нових другорядних бірж і розвитком сітки уповноважених: питома вага обігів на нових біржах в усій біржовій торгівлі України надто мала. Такий самий вплив має і сітка уповноважених на обіги за реєстрованими позабіржовими угодами.

Отже, маємо безперечний, значний і становчий зріст біржової торгівлі на Україні, відповідний такому самому і в загальносоюзному масштабі. Цей зріст значно випередив загальний зріст нашого товарообігу в цілому і це потверджує підвищення питомої ваги біржової торгівлі і збільшення в нашій торгівлі ролі бірж.

Проте, є одна загальна причина, що до ярмарків і бірж, яка в певній хоч і не однаковій мірі обмежує вагу й можливість розвиватись біржам і ярмаркам; ця причина є поступовне охоплення всієї нашої економіки плановими основами.

Незначна участь приватного капіталу й апарату в промисловості, витискання його з торгівлі сами собою утворюють передумови розвивати планові основи в розподільчих процесах. Де далі більшають змоги для державної промисловості використати свій монополійний на ринкові стан шляхом зміцнення свого торговельного апарату та опанування торговельними зв'язками з кооперативним апаратом. І це підсилює плановість нашої торгівлі. Тимчасом ми бачим, що навіть в умовах приватно-капіталістичного господарства планове регулювання й монополія фактично торгівля довели до привмирання чинність бірж та ярмарків; здавалось-би це в значно більшій мірі мало-б місце до сучасних умовин, бо таким чином ярмарки та біржі, як інститути позачланової торгівлі, ніби суперечать з рухом нашого господарства і їх засуджено на повільне знищення.

Проте, в дійсному житті що до впливу збутової плановості й монополійності на чинність бірж та ярмарок ми бачимо протилежний чинник великої ваги.

Що до ярмарок, то цього чинника визначає велика місткість і неорганізованість широкого й особливо селянського ринку, а також низової торгівлі, зокрема й кооперативного апарату. За такими умовами залишається на найближчі роки ярмаркам значіння інститута, що вивідус широкий і особливо селянський ринок, визначає його кон'юнктуру і допомагає широкому розподілові товарів.

Що до бірж треба зазначити, що монополійність збуту фактично дохоплюється небагатьох товарних галузей, як виняток (нафта, спирт), що її нема навіть при монополійності продукції (вугілля, цукор збувають банки, кооперація то що). Коли порушити справу про роль бірж в плановому характері нашої торгівлі (його оцінено далі, а докладніше розглянуто в статті: Наші кризи „Укредіт“ 28 лютого 1925 р.), то незалежно від недостатності планових основ у нашій торгівлі в наших умовах біржі обслуговують і ще довго будуть обслуговувати планову торгівлю.

Справа полягає в тому, що сама „плановість“ планової торгівлі надто негативна. Спроби утворювати точні плани збувати товари що до міста, часу, умовин збуту та його суб'єктів так само засуджено на невдачу, як славнозвісні плани австрійського фельдмаршала проти Наполеона, коли цей фельдмаршал у найдокладнішій диспозиції зазначав, куди яка колона марширує, де й коли вона натрапляє на ворога, як вона його нищить. Як ворог австрійців, ринок обдурить тих, хто утворює такі плани і не завжди на товарів маси в даних місцях буде платіжездатний попит.

Отже, плани тих, хто торгує треба визначати обережними наближеннями, а саме при утворенні цих планів на реальних основах при своєчасному їх корегуванні заходить потреба в біржовому обслуговуванні та її чутливій спостережливості.

Крім того, що біржі обслуговують планову торгівлю, вони при сучасних умовах торгівлі вони відіграють велику позитивну роль й іншими сторонами.

Доба навчання в торгівлі ще далека кінця нашим господарственникам і це в рівній мірі стосується, як до радянських купців нової формації, як і до торговельних довійськових фахівців, яким за сучасних умовин доводиться переучуватись. Зрозуміла річ, що кабінетна й конторська атмосфера позбавлена суспільного коліру надто мало доладна на таке навчання в спеціальній галузі і крім того мало придатна поширити торговельні обрії радянських купців взагалі. Цією стороною оточення біржової торгівлі в біржовій залі з її публічністю, вимін досвіду широких торговельних кол, живою комерційною консультацією біржових фахівців, відомостями з секційної роботи про ринок і кон'юнктуру являє собою неоцінені переваги.

Також надто важлива роль бірж у галузі попереднього і наступного контролю за торговельною чинністю учасників біржової торгівлі. Цей контроль своєю основою є суспільний. На біржі відомо ціни — котировальну, орієнтаційну, угодну ціну товару, відомо кон'юнктуру; отже, занедбати, не маючи на це достатніх підстав, нормальні для даного моменту умовини для складання угод є ніби ганебний вчинок, який або визначає нездатність торгувати, або нахил по-хижацьки використати чужу невмілість, або нарешті наявність комбінацій, що є ворожі комерційним інтересам установ іменем яких провадиться торгівлю.

Отже не лише обслуговування біржею тих, хто торгує, але й само оточення біржової торгівлі сприяє нормалізувати товарообіг, не кажучи вже про котировальну роботу бірж, що на неї орієнтуються ті, хто торгує. Ця робота, яку угрунтовано на цінах біржових та позабіржових угод, у свій черк є одно з головних завдань бірж.

Така є робота і значіння бірж що до постійного попереднього і побіжного вирівнювання торгівельної роботи наших господарників. Вплив бірж у цій справі виключно суспільний; він виявляється і в контролі угод шляхом повідомлення про те, чи ухвалено угоду чи взято її лише до відома, чи визнано, що вона не має погодження з нормальними для даного моменту умовами.

На останній випадок, при наявності надто помітних ухилів ступінь суспільного впливу дохоплюється повідомлення органу що відає даною установою, або, коли є певні підстави думати, що робиться надуживання—прокуратурі і тоді вже вплив на того, хто торгує відбувається поза біржею, хоч і за її ініціативою, набуваючи адміністративного і навіть судового характеру.

Така роль суспільного впливу і посереднього впливу бірж на тих, хто торгує і разом на тих, хто торгує за планом.

Не менша їхня роль і як посередників між тими, хто торгує. Змагання не порушити інтереси своєї організації, які часто розуміється вузько, недостатня освідченість в сучасному завжди змінному ринку, фінансова напруженість свого підприємства все це надто ускладняє складання угод і попередні переговори в цій справі. При цьому сторони, навіть коли постійні торгівельні зв'язки між ними в наявності, потребують не лише авторитетної комерційної консультації про можливі деталі угод, а й просто посередництва. При найскладніших і найважливіших для економіки країни угодах за таких посередників є Губвнторгівлі, але звичайно і природно ця роль належить біржі і провадиться її маклеріатом.

Щоб полегшити складання угоди, утворити такі умови для неї, які були б за найнормальніші для даного часу та давали найменше приводів до непорозуміння—посередницька робота бірж як між відсутніми як і безпосередньо присутніми тими хто торгує—ця робота в майбутньому становить одну з основних робіт товарової біржі. Разом з тим цю роботу як-найцільніше, непорушно зв'язано з постійною комерційною консультацією на біржі.

Зовсім особливе місце біржове посередництво в поміжбіржових і міжміських угодах. Розвиток таких угод природно натрапляє на перешкоди: звичай торгувати з безпосереднім добром товару, брак стандартизації товару й точної номенклатури, недостатній розвиток комерційного довіря. Ці умовини довели до докладного регламентування міжбіржові угоди і міжміщеву біржову торгівлю. Різняться одна від одної тим, що на перший випадок складають угоду дві з різних міст біржі являючи собою представників клієнтів із своїх міст, а на другий через біржу складається угоду к контрагентом з іншого міста, але без участі другої біржі; в цьому випадкові завжди передбачається що в місті, де перебуває інший контр-агент немає біржі, інакше бо угоду треба складати за участю іншої біржі, як міжбіржову.

Участь біржі в обох категоріях угод (одної чи 2-х бірж) утворює їхню комерційну надійність і цим самим участь мусить сприяти напрямковій міжрайонної торгівлі через товарні біржі, а це у свій черк сприятиме зменшенню зайвих подорожів тих хто торгує, скасуванню зайвих представництв, цеб-то кінець-кінцем зменшенню накладних витрат, здешевленню цін на товари та націоналізацію товарообігу.

Притягати тих, хто торгує на біржі і раціоналізувати товарообіг сприяє також робота допоміжних біржових інститутів: експертиз, податкових транспортних та інших консультаційних бюро, арбітражних комісій то що.

Безпосередня робота бірж у галузі біржової торгівлі дає біржам матеріал, як про ціни, як про товарообіг при чому біржі є єдиний орган, що точно облічує товарообіг. Потреба поширити біржовий контроль і на позабіржові угоди, використання їхнього матеріалу для котірування їхня підлеглість біржовому контролю, їхня статистика для повного обліку по змозі всього гуртового товарообігу,—все це висуває обов'язковість реєструвати позабіржові угоди на біржах й інститут уповноважених на реєстрацію позабіржових угод по місцях, які потребують бірж. Встановлена за постановою РПУ 11 квітня 1922 р. обов'язковість реєструвати позабіржові угоди в держорганах і обов'язковість, яку встановив Головнокооперком, інформувати біржі про кооперативні угоди дають біржам змогу мати повну уяву про товаробіг. Інші органи цього не мають, отже біржа є незамінний орган торгівельного обліку, маючи до того й матеріали для загального напрямку біржової роботи.

Вище вже було зазначено що інститут гуртових ярмарків по двох рках розквіту не має дальшого розвитку. Навпаки, біржовий інститут швидко розвивається, дохоплюється галузі гуртової ярмаркової торгівлі і подекуди робить її залежною.

Це втручання бірж в ярмаркову торгівлю можна характеризувати такими даними:

Відношення суми біржових угод до суми позабіржових

1924 р.	Харківська Товарова Біржа (пересічна за 1 кварт. 1923/24 року перед ярмарком	Харківський Водохрещний ярмарок	Київська Товарова Біржа (пересічна за 1-й квартал 1923/24 р.) перед ярмарком	Київські Контракти
	34,8% 54,50/0	84,9% 820/0	64,50/0 57,50/0	88,70/0 79,90/0

Значне підвищення частини біржових обігів у сукупному ярмарковому обігові порівнюючи з таким самим співвідношенням звичайним на біржах, визначає підвищення біржової торгівлі саме на ярмарках і разом з тим значна перевага на ярмарках біржової то гівлі надає нашим гуртовим ярмаркам характеру торгівельних біржових з'їздів залишаючи для ярмаркової торгівлі по-за біржею порівняно невелике місце. Ще в більшій мірі характерне зіставлення одвідування біржової зали на ярмарках і на біржах звичайними часами; пересічне відвідування Харківської товарової біржі за 1-го кварталу 1923/24 року було рівне 33 за день. Водохрещна ярмаркова біржа мала 1924 р. за день пересічно 200 відвідувань; пересічне біржове відвідування за 1-го кварталу 1924/25 р. рівне 46, а ярмаркова біржа мала пересічно 137 відвідувачів за день. Те саме спостерігається і в Києві: за ярмаркового періоду кількість відвідувачів значно збільшується.

В Харкові, Києві, Нижньому Новгороді, Баку, а також по інших великих ярмарках ярмаркова біржа стала за осередок гуртової ярмаркової торгівлі. Сума біржового обігу значно перебільшує позабіржовий обіг і ярмаркова робота провадиться надто жваво, це не завжди властиве звичайним неярмарковим біржовим зібранням—відвідування і кількість угод значно перебільшує такі самі дані неярмаркової біржі. Проти звичайної біржової роботи неярмаркова біржа привмирає і це навіть довело в Києві на час контрактного ярмарку до повного перенесення всієї оперативної біржової роботи на ярмаркову біржу, а звичайні біржові зібрання закрито. Своім характером ярмаркові біржові зібрання проти звичайних біржових зібрань одрізняються лише наявністю з'їзду іногородніх покупців, великою кількістю низових одиниць, що торгують, і подекуди співвідношенням на біржових зібраннях груп, що торгують. В міру того, як зменшується ролія на ярмарках гуртової торгівлі наявними товарами і зміцнюється контрактний характер великих ярмарків, самі ярмарки дедалі більше нагадують біржовий з'їзд купців і біржові зібрання і біржовий характер ярмарку дедалі стає домінуючим.

Наведені вище позитивні риси біржової торгівлі в усій повноті визначається на ярмарку. Можливість безпосереднього торгу там на правду сказати більша, але комерційна консультація для приїжджого покупця набуває особливої ваги; посередництво при складанні угод в розумінні виробляти умови також має значне і цілком уgruntоване поширення.

Підсумовуючи аналізу біржового і ярмаркового інституту в радянських умовах слід зазначити, що при недостатнім охопленні ринку, не досконалості і млявості апарату поширювати товари, ще великим значінні в нашому народньому господарстві позапланового, широкого ринку, значній і частій амплітуді коливання цього ринку,—при всьому цьому інституту бірж і ярмарок, які сприяють охопленню ринка, уживанню товарообігу і запобіганню проти ринкового коливання, є органи надто корисні в нашій торгівельній системі.

А що планові основи охоплюють нашу торгівлю не цілком, і сама плановість в тій частині, яку дається провадить надто негативна, то ярмарки й біржі, хоч і є вони своєю природою в буржуазних країнах за інституту позапланової торгівлі, в радянських умовах вони обслуговуватимуть і планове господарство.

Особливо це стосується до товарних бірж, які утворюють суспільні, публічні умови торгівлі і опрацьовують суспільні і раціональні звички до торгівельної праці.

Обслуговуючи торгівлю в галузі котрування цін, біржового посередництва, комерційної консультації і всілякої допомоги допоміжними інститутами товарної біржі нормалізують товарообіг. Вони є за інститут вивчати правдиві методи торгівлі, і в загальній системі радянського народнього господарства мають почесне місце; а ярмарки є, хоч і другорядний, проте посутній додаток до всієї нашої торгівельної організації.

Г. Сапожников.